مەسعوود محەمەد

فۆنەتیک چیمان بۆ بکا؟

وەشانی یەکەم: گۆڤاری «کۆڕی زانیاری کورد»، بەرگی سێیەم / بەشی یەکەم ساڵی 1975
وەشانی دووەم: سایتی www.mamosta.net پاییزی 2009

هەرچەند بابەتی «فۆنەتیک» م نەکردوە بە مەیدانی چالاکی خۆم، بەڵام بە بۆنەی ئەوەوە کە فۆنەتیک یەکێکە لە باسەکانی سەربە ئاخاوتنەوە، بایی ئەوەندەم ماف پێیەوە هەیە لە گۆشەی نیگای زمانی کوردییەوە سەیرێکی بکەم وەیا دەستێکی ڕەخنە هەڵبرم لەو بیروڕایانەی کە لەگەڵ ڕاستە حسابی زمانی کوردی و سروشتی دەنگەکان و بزوێنەکان و برگەکانی ناگونجێن، ڕێی ئەوەشم لێ کوێرنابێتەوە داوا بکەم لە فۆنەتیکزانەکانی کورد کەوا خۆیان ڕزگار کەن لە تەسلیم بوون بۆ بیروڕای زاناکانی بێگانە کە «تصور» یان بەرانبەر دەستوور و ڕێبازەکانی فۆنەتیک و جۆری دەنگ دەربڕینی برگەو وشەو ڕستە... لە زمانی ئەوتۆوە پەیدابووە کە سروشت و تایبەتیەکانی لە هی زمانی کوردی دوورن، وەیا هەر نەبێ هەموو جاران لە گەڵیدا ڕێک نایەن. ناوناوە دەبیەین و دەخوێنینەوە، یەکێک لەوانەی باسی فۆنەتیک دەکەن وەهامان لەگەڵدا دەدوێ وەک ئەوەی بڕیار و بیروڕای زاناکانی فۆنەتیکی ئەورووپا بووبێتە زانستی «تطبیقی - مختبری» و قسەکانیان لەم مەیدانەدا ڕەخنە و دەمەتەقە هەڵنەگرێت.

ئەم گوتەیە هەرچەند پتر بێنیّ خۆ هەڵدانەوەی خاوەنەکەی لێوە دێ لەو ڕووەوە کە وا ڕادەگەیەنێت خۆی بووبێتە میراتگری فۆنەتیک و زانستی زاناکانی فۆنەتیک و چ مافی من و تۆی بەسەرەوە نەمابێت، لەگەڵ ئەمەشدا بۆ مەبەستی کورت کردنەوەی دەمەتەقە گوتەکە بەڕاست دەگێرین و هیچ ڕەخنەییەکی لێ ناگرن، ئەوەش لەبیر خۆمان دەبەینەوە کە زاناکانی فۆنەتیک تائێستاش لەسەر شتێکی یەکجارەکی ڕێک نەکەوتوون، ئالەم حاڵەشدا ڕێم هەیە بڵێم؛ ئەی فۆنەتیکزانی کوردی تۆ لە خوێندنەوەی کتێبەکانی فۆنەتیک هەر دەستووره گشتیەکانی «زانست» ی فۆنەتیک فێربوویت، جارێ یەک هەنگاوت نەهاویشتوە بۆ ناو گیروگرفت و کێشە و بێنەوبەرەی سروشت و تایبەتیەکانی دەنگ و برگە و وشە و ڕستە و گوتە و گرتن و ڕەها کردن و دیاردان و ژێرلێوخستنی ئاخاوتنی کوردییەوە هەر وەک خوێندنی کتێبەکانی ڕێزمانی بێگانە لەوەندەت زاناتر ناکا کە پێت بڵێ فلانە شت Verb ـە و ئەویتریش Noun ـە کە بەمەدا یەک میلیمەتر ناتباتە ناو زمانی کوردییەوە و لەوانە دەبێت بە «ظرف» ی بڵێی «صفه» و بە «ضمیر» ی کوردی بڵێی «حرف ربط»، هەروەها خوێندنی کتێبەکانی فۆنەتیک بە عەرەبی وەیا ئینگلیزی وەیا... ژاپۆنی لە خۆوە ناتکەن بە زانای فۆنەتیکی کوردی و دیسانەوە لەوانە دەبێت دوای ئەزبەر کردنی ئەو کتێبانە چی هەڵەوغەڵەت و پەڵەتە ئەوە بکەیت بە دەستووری فۆنەتیک لە کوردیدا با صەد جارانیش هەڕەشەمان لێ بکەیت بە قسەی وەک «زانایان وایان

گوتووه». من بە گوێی خۆم بیستومە لە خاوەن شەهادەی دکتۆرا لە «زمان» گوتویەتی «سووتا، برژا. ڕما، پسا، ڕژا» ئەمانە هەموویان فعلی «مبنی للمجهول» ن شەهادەی بەستەزمان لەخۆوە نایێ هەڵەی خاوەنەکەی ڕاستکاتەوە وەیا لێی ببێتە مامۆستا و سەرلەنوێ فەرقی نێوانی «مبنی للمعلوم و مبنی للمجهول» ی بۆ شەرح کات...

گریمان زانای «قواعد اللغة – ڕێزمان» بە باشیش لە دەستوورەکانی گەیشتبێ مەرج نییە ببێتە «زانای زمان» هەروەک زانای زانستی «عروض» مەرج نییە ببێتە شاعیر وەیا زانای «مقام» ببێتە گۆرانیبێژ. بەو پێیە دەتوانین بڵێین، ڕاستیش دەکەین کە دەڵێین، زانای زانستی فۆنەتیک مەرج نییە ببێتە شارەزا و پسپۆڕ لە سروشت و تایبەتییەکانی دەنگەکانی ئاخاوتنی مادەرزادی خۆی. فۆنەتیکزان، سەرەڕای زانینی فۆنەتیک و لەویش زیاتر پێویستی بە وردبینی و قوڵبوونەوە هەیە، لەگەڵ ئەم وردبینی و قوڵبوونەوەیەشدا دەبێ سەلیقەی ڕاست و زیهنی تیژ و هەست و نەستی کارا پاڵ پشتی لێ بکەن و چرای بۆ هەڵکەن تاکوو تاریکی ناو تەرکیبی ڕیس و تەونی ئاخاوتنی بۆ ڕوون کەنەوە.

ئەم مەرجانە هەر بۆ فۆنەتیک پێویست نین، لە ڕاستیدا هەموو زانستێک پێویستی پێیان هەیە. مرۆڤ کە نیگای لێڵ بوو هەرچی زانستی جیهان هەیە نایکا بە پسپۆڕ لە هیچ مەیدانێکدا. بە نموونە دەڵێم، کە تۆ سەلیقەی شیعرت نەبوو هەموو دیوانی کائینات لەبەرکەیت نابێ بە شاعیرێکی هەڵکەوتوی زیندوو وەیا کە زیهنی «ریاضي» ت نەبوو هەرچی دەستووری «ریاضیات» هەیە لە مێشکی خۆتدا کۆمەڵ بکەیت نابێ بە بلیمەت لەم زانستەدا. لێ هاتویی و بلیمەتی و ئامادەییش نە بە قسەی من و غەیری من پێک دێن و نە دەشسرێنەوە، بەڵام هەند ئاشکران هیچ چاوێکیان لێ بە سەهو ناچێ. من دیتومە و تۆش دیتوتە نەخوێندەوارێکی دڵ هۆشیار مامەڵەی هەزاران دیناری کردوە بە کڕین و فرۆشتن و قەرز و سەلەم بێ ئەوەی یەک هەڵەی تێدا کردبێ، کەچی قوتابییێکی زەین کوێری ڕیازیات نەیزانیوە ئەو قەرزەی بۆ باوکی وەردەگرێتەوە لە کام خانەی دەفتەری دووکانەکەی تۆمار بکات و بیخاتە بەر کام یەکێک لە چوار «عملیە» ی حیسابەوە هەر لە بیرمە کاتێک لە پۆلی پێنجەمی سەرەتایی دەستمان کرد بە خوێندنی «قەواعدی عەرەبی» قوتابی وەهامان تێدابوو دەیگوت «کتب» ئیسمی موراضیعە، هی وەهاشمان هەبوو هەڵەی مامۆستای ڕاست دەکردەوە لە خوێندنەوەدا. مەلاکانی کورد لە زۆربەی عەرەبەکان پتر شارەزای «قواعد اللغة العربیة» و صرف و نحوی عەرەبین و تێیاندا هەیە کتێبی

داناوه لەسەر ئەو «قواعد» ـە بەڵام ڕەنگە یەکێکیان نەتوانێ هەنگاوێک باوێژێ بۆ ناو ڕێزمان وەیا فۆنەتیکی کوردی هەرچەند زیرەکیش بێ چونکە جارێ خۆی نەداوەتە وردبونەوە لە تایبەتیەکانی زمانی کوردی.

هیچ دوور مەبینە یەکێک لەوانەی خۆ بە زانای فۆنەتیک دادەنێن و لە بارەوەیە دەنووسن، ئەویش لەتەک سروشت و تایبەتیەکانی دەنگەکانی کوردی وەک ئەو مەلایە وابێ و بەقەدەر ئەو تێیدا کوێرەوار بێ بەڵام پشت ئەستوورە بەوە کە زانستی فۆنەتیک جارێ لە نێو کورداندا زۆر باوی نەستاندوە و کتێبەکانی سەر بە فۆنەتیک بە نێویاندا بڵاو نەبۆتەوە، جا ئەگەر قەلەندەرێکی دڵسۆز بۆ زمانی کوردی لێی بە دەنگ هات و گوتی فڵانە فەرموودەت لەگەڵ زمانی کوردی ڕێک ناکەوێ لێی سوورهەڵگەرێ و بڵێ تۆ و فۆنەتیک کوجا مەرحەبا! چوزانی فڵانە پرۆفیسۆر و فیسار دکتۆر لەبارەی فۆنەتیکەوە چییان گوتوە؟ خۆ ئەوەی ڕاستی بێ ڕەنگە چ ڕەخنەیێک نەیەتە سەر گوتەی ئەوان پسپۆڕ و پرۆفیسۆرانە، بەڵام ڕاست کردنی ئەوان لەخۆوە نابێتە شەفاعەتکار بۆ هەڵەی فۆنەتیکزانان لە باسی فۆنەتیکی کوردیدا.

ئەوان زانایانە هەرچی دەبن بابن، پایەی وان نابێتە لەمپەڕ لەپێش من وەیا قوتابییێکی تری کورد لەوەدا کە بزانین فڵانە دەستووری فۆنەتیک بە هەڵە بەسەر فڵانە دەنگ و بڕگەی ئاخاوتنی کوردیدا «تطبیق» کراوە هەروەک هۆشمان بە دەستوورەکانی ڕێزمان دەشکێ و دەزانین ئاخۆ بیروڕای زانایێکی ڕۆژاوا وەیا ڕۆژهەڵات لەبارەی بەشەکانی ئاخاوتنەوە بۆ زمانی کوردی دەست دەدا یا دەست نادا، هەروەهاش هۆشمان بە قسەی پسپۆڕەکانی فۆنەتیک دەشکێ و لێمان دەوەشێتەوە تێ بگەین ئایا قسەکانیان لەگەڵ ڕاستیدا دەگونجێن یاخود پێویستیان بە ڕاست کردنەوە هەیە، کە ڕاستیش بوون ئایا فۆنەتیکزانێکی کورد بە دروستیی بەکاریان دێنێ وەیا نابەدڵانە.

من لەوەش زیاتر دەتوانم لەسەر ڕەخنە گرتن و بە جواب هاتنی خۆم و هی وەک خۆم بکەمەوە؛

یەک پرۆفیسۆر و پسپۆڕی بێگانە نییە بە قەدەر کوردێکی وەک من لە سروشتی دەنگەکانی ئاخاوتنی کوردی بگات و لە تەرکیبی ناوەکیی زمانی کوردی شارەزا بێ. فۆنەتیکزانێکی زیرەکی کورد دەتوانێ گەورەترین زانای ڕۆژاوا بە سەهوو ببا لە عاست سروشت و تایبەتییەکانی فۆنەتیک وەیا چەند و چۆنی ڕێزمانی کوردی بەڵام

ناتوانێ بە ئاسانی من وەیا قوتابییێکی کوردی وەک من هەڵفریوێنێ بەتعلیلی چەوت و چویڕ. کێ دەڵێ من وەیا یەکێکی تری وەک من ناتوانێ فۆنەتیکزانێکی کورد بەهەڵە ببا لە گەلێک چۆنییەتی ئاخاوتنی لەهجەی ناوچەیی چەندین هۆزی کورد کە ئەو فۆنەتیکزانە نەدیتوونی نەبیستوونی؟

هەموو خوێندەوارێک دەتوانێ لە ماوەیێکی مناسبدا بزانێ مەبەست چیە لە «مۆرفیم و فۆنیم و سینتاکس و فۆنەتیک و... هتاد» بەڵام زانایێکی ئەورووپا یەکجار درەنگ دەزانێ هۆزی مەنگوڕ لامی قەڵەو چەند جار هێندی هی سلێمانی قەڵەو دەر دەبڕێ کەچی خەڵقی شەقڵاوە لامە قەڵەوەکەی «عبد الله، و الله» دەکەن بەلامە لاوازە عادەتیەکەی «لۆکە، ملوانکە»، هۆزی ئەوتۆش هەیە لە نێوانی ڕانیە و ڕەواندزدا کە سوێندی «نفی» دەخوا لە جیاتی «ناوالله» دەڵێ «ناوەی» هەر هەتا خۆی لە لامە قەڵەوەکەی «الله» بدزێتەوە.

خوێنەر با لێم بە سەهوو نەچێ لەوەی لەم گوتارەدا دەیڵێم دەربارەی سوودی فۆنەتیک؛ من ناڵێم زانستی فۆنەتیک پێویست نییە بۆ زانای فۆنەتیک کە دەیەوێ توێژینەوە لەو مەیدانەدا بکات هەروەک ناڵێم زانینی ڕێزمان پێویست نییە بۆ زانای ڕێزمان و لێکۆڵینەوەکانی. من دەمەوێ بڵێم زانستی فۆنەتیک بەس نییە بۆ زانینی سروشت و چۆنەتی و تایبەتی دەنگەکانی ئاخاوتن، لە کوردی بێت یا لە زمانێکی تر. یەکێک کە زانستی فۆنەتیکی زانی، جارێ، هەر فۆنەتیک دەزانێ و بەس. کەس بە تەنها زانینی دەستوور و زاراوەکانی زانستی فۆنەتیک ناچێتە ناو ڕایەڵەکانی ئاخاوتن وەیا شارەزای پێکدا تێپەڕینی تاروپۆیەکانی بێت. خزمایەتی و دژایەتی نێوان دەنگەکانی ئاخاوتن کارێکە تابڵێی جودایە لەو مەعلوماتە بێتەڕەفە ساردوسڕەی کە لە زانستی فۆنەتیکەوە پەیدا دەبێ.

فۆنەتیکزانێک کە دێ و پێمان دەڵێ دەنگی «د» لە فلانە شوێنی پووکەوە بە هاوکاری زمان پەیدا دەبێ، بەمەدا قسەیێکی کردوە گەلێک لەپێش ئەودا گوتراوە، ئەگەر نەشی گوتبا لەخۆمانەوە دەمان توانی بیزانین، کە دەشی زانین هیچ سوودێکمان لەوەدا وەرنەگرتوە دەنگی «د» یش بەخۆی و هەموو جۆرەکانی هەر ئەوە دەبێ کە هەیە با فۆنەتیکزان بڵێ لە مەلاشووەوە وەیا لە لوتەوە وەیا لە دووکەڵکێشی سەماوەرەوە دەردێت. بەڵێ دەبێ بزانین دەنگەکان لە کوێوە دەردێن و چۆن دەردێن، ڕەنگە لەمەشدا زانای «وظائف الأعضاء» لە فۆنەتیکزان باشتر سەرەدەری بکات و نیشان بیێکێ، بەڵام زانینەکە خۆی لە خۆیدا ئەمرازێکی بێتەڕەف

(محاید) ـە تا دەکەوێتە دەستی بەڵەدێکی زیرەکی شارەزا بە پەناوپەسیوەکانی ئاخاوتنی سەرلەبەری میللەتێک، وەیا بەشی زۆری لەهجەکانی. کە پێم گوترا دەنگی «د» لە فلآنە شوێن و بە فلآنە چۆنەتی دەردەبڕێ، چاوەنۆڕ دەکەم پێشم بگوترێ دەنگی «د» ی کوردی وەک هی ئینگلیزی نییە و کورد ئەم دەنگە وەک عەرەب دەردەبڕێ با عەرەب سامیش بن و ئینگلیزیش ئاری. بەدوا ئەم ڕاستییە سەرەتاییەدا دەمەوێ هەموو ئەو تایبەتیانەشم پێ بگوترێ لەبارەی دەنگی «د» ی کوردییەوە کە لە جێگەی خۆیدا ئەم گوتارەم لێیەوە دەدوێ. فۆنەتیکزانێکی کورد کە هات و گوتی «د» لە فلآنە شوێنەوە دەردەبڕێ لە سەریەتی بڵێ ئەم ڕاستییەم (ئەگەر ڕاست بێ) لە فلآنە سەرچاوە و فلآنە کتێبەوە وەرگرتوە تاکوو گومانی خودپەسندی و دەست بەسەر شتدا گرتنی لێ نەکرێ ڕەنگە دوای ئەمانە هەموویان ئەو ئیحتیماله هەر بمێنێتەوە کەوا هەندێک وەیا بەشێکی زۆر لەو بیروڕایانەش هەڵە بن. سەیری، ئێمە لە باسی دەنگی «د» جارێ هەر بەلای شێوە «د» ـەکەی سلێمانی نەچوین کە چەند لە ئەسڵە «د» ی ئاسایی کوردی لاداوە و چۆن بەپێی دراوسێیەتی لەگەڵ دەنگی تردا ئەویش دەنگەکەی دەگۆڕێت وەک ئەوەی کە بەدوا دەنگی «ن» دا بێت وەیاخود کە دەگۆڕێت بە دەنگی «گ» و هۆی ئەم گۆڕانە چییە و ئەنجامی چییە!!

فۆنەتیکزان دەبێ پێم بڵێ دەنگی ئەوتۆ هەیە دەشێ لە دوو شوێنی جوداوە دەرببڕێت وەک دەنگی «خ» کە هەڵدەگرێ بەرەژوور ببڕێت بۆ لای قوڕگ، دەشتوانرێ لە لێوان نێزیک خرێتەوە بۆ لای مەڵاشو، واتە لە هەردوو لای شوێنی دەنگی «ق» ـەوە دەربرڕێت. کە ئەمەشی گوت پێویستە بەدوا ئەنجامی ئەم تایبەتیەی دەنگی «خ» بکەوێ بەڵکوو لە ڕێی ئەمەوە بگاتە تعلیلی هەندێک لەو گۆڕانەی کە بەسەر بەشێک لە وشەکانی کوردیدا دێت لە لەهجەیێکەوە بۆ لەهجێکی تر، وەیا هەر دیاردەیێکی تر بێ کە لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەدا پێی دەگات.

فۆنەتیکزانێکی کورد دوای ئەوەی بە هەموو دەست خاوێنییەکەوە شوێنی دەربڕینی دەنگەکانی ئاخاوتنی (بەتایبەتی هی کوردی) باس کرد و سەرچاوەکانی باسەکەی بە دەستەوە دا، دەبێ بزانێ لەم کارەیدا، بەرانبەر هەموو دەنگەکان نەک تەنها هی «د، خ» جارێ زانستێکی سەرەتاییە بە خەڵق ڕاگەیاندووە وەک «أمر واقع» وایە کە ئەگەر لێشی بێدەنگ بووبا کارەکەی پەکی نەدەکەوت. کوردێک وەیا عەرەبێک کە قسە دەکا وەیا دەنووسێ لەسەر ئەوە ڕاناوەستێ فۆنەتیکزانێک پێی بڵێ هۆ کابرا ئەم دەنگەی «م» کە درکاندت وەیا نووسیت لە لووتەوەی دەربێنە نەک لە لێو، چونکە

کابرا لە خۆوە بێ مامۆستا دەنگی «م» دەردەبڕێت. زانستی فۆنەتیکیش چ سوودێکی گەورەی پێناگات بەوەدا کە بگوترێ دەنگی «ه» لە ژووررووی دەنگی «ح» ـەوە دەردێت ڕەنگە چ زەرەرێکیش ڕوو نەدا ئەگەر بە هەڵە بگوترێ «ح» لە ژووررووی «ه» ـەوە دەردێت، خۆ دەزانین زمان هەیە دەنگی «ح» ی تێدا نییە هی واش هەیە «ه» ی تێدا نییە، زمانی تریش هەیە هەردوو دەنگی «ح، ه» ی تێدا نییە تاکوو جێگەی ڕاست وەیا چەوت بۆ دەرهاتنی ئەو دەنگانەی تێدا دیار بخرێت. مەبەستم ئەوەیە بڵێم هەرچەند دەست نیشان کردنی جێگەی ڕاستەقینەی دەنگەکان یەکێکە لە فەرمانەکانی فۆنەتیک، بەڵام ئەم دۆزینەوە و دەست نیشان کردنە خۆی لە خۆیدا سوودی نابێ ئەگەر زانینی تری لێ نەکەوێتەوە، وەک ئەوەی وێنەی پیتەکانی «ابجدیة» بنووسرێ بەڵام وشە و ڕستەی پێ ڕێک نەخرێ... ڕەنگە فۆنەتیکزان هەبێ بڵێ زانستی فۆنەتیک بەندە بە دیارخستنی جێگەی ئەو دەنگانە، بەڵام ئەوەی لێمان مەعلومە ئەوەیە کە ئێمە دەتوانین لە گوتەی فۆنەتیکزان و باسەکانی فۆنەتیک بگەین بێ ئەوەی پێمان بگوترێ دەنگی «ق» لە عەرەبیدا بە حەرفێکی «قلقلة» دەژمێردرێ، وەیا دەنگی «ح» لە هەندێ زماندا دەکرێ بە «ها» وەیا ڕووسەکان دەنگی «ث» دەکەن بە «ف». سەرەڕای ئەم کەمبایەخیەی دیار کردنی جێگەی دەربڕینی دەنگەکان دەبێ ئەوەش بزانین فۆنەتیکزانی ئەوتۆ هەیە ئەوەندە بە سەهوو دەچێ لە باوەڕەکانی دەربارەی شوێنی دەربڕینی دەنگەکان، باشتر ئەوەیە هەر لێیان بەدەنگ نەیێ چونکە ڕەنگە بەقەدەر کۆڵەوارێک تێیاندا بە هەڵە بچێ، دوای بە هەڵەچوونیشی ئەوەندە لە خۆی بێخەبەر بێ بە قەدەر پێغەمبەرێک شانازی بە خۆی و هەڵەکانی بکات. من نووسەری ئەوتۆم دیوە گوتوەتی فلانە دەنگی ئاوێستا هەر خۆیەتی کە ئێستا لە کوردیدا بەکاردێت نەک لە فارسی. لەمەدا وا دەردەکەوێ ئەو نووسەرە بە ڕێکۆردەر دەنگەکەی لە ئاوێستاوە بۆ بەجێ ماوە ئەگینا چۆن دەشێ لەسەر بەردی ڕەقی بێ بەڵگە و ئیسپاتەوە ئەم داوایە پڕ جورئەتە وا بە ئاسانی دەرببڕدرێت؟ کە داوای بێ بەڵگە بۆ کوردێک لوا بۆچی بۆ فارسێک نەلوێ؟ کێ دەتوانێ مەنعی فارسێک بکا لەوەدا کە بڵێ هەمان دەنگی ئاوێستا خۆیەتی بۆتە فلانە دەنگی فارسی نەک کوردی؟ ئەم وشکەمەلەیە لەناو حەوزی پڕ دەعوای بێ بەڵگەدا بۆ هەموو کەسێک وەک یەکە؛ وشکە مەلەیە و بەس، نە هیچی تێ دەچێ نە هیچی لێ پێک دێت.

لەم تێبینییەوە ڕادەگەم بەم بڕیارە، هەر یەکێک لە ئێمە خەریکی توێژینەوەبێ لە بارەی کوردەوە چ لە ڕووی فۆنەتیکی کوردییەوە بێت چ لە ڕووی فەرهەنگەوە چ لە

ڕووی ڕێزمانەوە چ لە ڕووی مێژوو و ئەدەب و فۆلکلۆرەوە بێ، پێویستییێکی ئەخلاقی بەسەر شانەوەیە لەو خەریک بوونەیدا کە دەبێ ملکەچ کا بۆ ڕاستی. ناشێ بە هیچ کلۆجێک ئارەزووی خۆی بەخەبەر بێنێ و تێکەڵ بە توێژینەوەکەی بکا. دەبێ نمایشت و خۆهەڵدانەوە بەلاوە بنێ بەو پێیە دەبێ چاومان بۆ هەموو ڕاستییێک بکەینەوە، هەر کاتێکیش هەڵەییکی خۆمان دۆزیەوە وەیاخود یەکێک بە خێری خۆی بۆمانی دۆزیەوە دەرحاڵ لێی بسەلمێنین نەک کوردە غیرەتی بمانگرێ، چونکە ئەگەر وا نەکەین و سووربین لەسەر هەڵە ئەنجامی زۆر ناقۆلای لێ دەکەوێتەوە وەک ئەوەی کە نیگامان لێڵ دەکا نەک هەر لەو بابەتە هەڵەیەی کە لەسەری سوور بووین بەڵکوو لە هەموو ئەو باسانەی کە بەوەوە بەستراونەوە.

دوور مەبینە پێ داگرتن و کوردە غیرەتی بمان با بۆ نەخۆشی نەفسی ئەوتۆ چ پێوەندی بە ڕۆشنبیری و خوێندەواری و فۆنەتیک و زانستەوە نەبێ. خوو گرتن بە سوور بوون لەسەر هەڵە لە ئەنجامدا وامان بەو خوە ڕادێنێ کە هەستی بە خۆنازینی تێدا بکەین و وردە وردە دەماری مانیای (خۆ بە گەورە زانین Megalomania) مان لێ ئەستوور بکا. من لە موناقەشەدا کەسی وەهام دیوە بە پێی بەردەوام بوونی لەسەر هەڵە ڕووی گەشتر و چاوی پڕشنگدارتر بوە تاکوو وای لێ هاتوە گەیشتۆتە ڕادەی خۆ لەبیر کردن، ئیتر بێ پەروا لە نکاوێک دەستی بەسەر ڕایە ڕاستەکەدا گرتوە و گوتوشیەتی بزانن بیروباوەڕەکەی من چەند ڕاستە!! لە خوێندنەوەی ڕۆژانەشمدا دیتومە چ جۆرە دڵگەرمی بەکار هاتوە لە لایەن ئەوەی ڕەخنەی لێ گیراوە. دەبێ ئێمە لەو حاڵانەدا بەخۆمان بوێرین.

بە نیسبەت توێینەوە لە بابەتەکانی کوردییەوە، خەتەری سووربوون لەسەر هەڵە لەوەوە دێت کەوا کوردی هەژار تا ئێستا چی وای بۆ ساغ نەکراوەتەوە قەوارەیێکی ئەوتۆی هەبێ بە ئاسانی ببێتە مانیعی پەرەسەندنی هەڵە لە بیروڕایاندا: ئێمە لە سەرەتای هەموو بابەتێکی ڕۆشنبیری کوردین، وەک میللەتانی تر نین خەرمانی ڕۆشنبیری ڕاست و پوختمان دەستووراتی ئەوەندە پتەو و هێزای بۆ پەیدا کردبین کە هەڵەی من و تۆ نەتوانێ بەرانبەریان بوەستێ وەیا دەستوورێکی هەڵەیان تێ بترنجێنێ.

مامۆستایەکی عەرەب وەیا ئینگلیز کە لە نووسیندا هەڵەییکی ڕێزمانی وەیا مێژوویی کرد چەندین کتێب و نووسراوی کۆن و نوێ لێی بە دەنگ دێن و ڕاستی دەکەنەوە. دەتوانم بڵێم لە نێو میللەتێکی پێشکەوتودا نووسەر ناوێرێ هەڵە بکات لە ترسی ڕیسوابوون. باری ڕۆشنبیریی کورد وەها نییە: لە زۆربەی مەیدانەکانی ڕۆشنبیری

کوردیدا، ئەگەر نووسەر لغاوێک نەخاتە زاری خامەی کە لە ساتمە و هەڵانی بپارێزێ، دەتوانێ بە کەیفی خۆی شتی غەڵەت بنووسێ و کەسیش لێی بەدەنگ نەیێ. بە نموونە دەڵێم چەند مانگێک لێرە بە پێشەوە کورتە باسێکی قوت و قوندیلەم لە بارەی «ئەمین ئاغا- ئەختەر» خوێندەوە ورێنەی وەها سەیری تێدا بوو هەر دەتگوت نووسەرەکەی هۆش و گۆشی خەڵقی پێ تاقی دەکاتەوە: نووسرابوو لە مەجلیسی ئەمین ئاغادا شاعیری وەک قادر و کەیفی و شێخ ڕەزا و نالی ئامادە دەبوون! کەس نەهات بڵێ کاتێک نالی کوردستانی عێراقی بەرەو حەج و شام و ئەستەمبۆڵ جێ هێشت جارێ ئەمین ئاغا منداڵێکی چەند ساڵی بوە، هەر ناشێ ئەمین ئاغا چاوی بە نالی کەوتبێ. من کە نووسینەکەم خوێندەوە بە دەست خۆم نەبوو گوتم دەبوو نووسەر «أبو نواس» یش بۆ مەجلیسەکە بخوازێتەوە دوو سێ قسەی خۆشی تێدا بکات.

ئەم تەرزە گوتەیەی بێ سەر و پێ لە نێو میللەتی پێشکەوتودا جێی نابێتەوە. نەک هەر جێی نابێتەوە و بەس، ئەوەی ڕاستی بێ نووسەری وەها پیادە و هەرزەکار یەک گۆشەی ڕۆژنامە و گۆڤاری دەست ناکەوێ هەلەق مەلەقی تێدا بنووسێ. چ خاوەن ڕۆژنامە و گۆڤارێک ئامادە نییە بە بەرتیلیش ناوی خۆی و ڕۆژنامەکەی بزرێنێ بە بڵاو کردنەوەی بابەتی وەها بێ نرخ و قرپۆک. لە نێو ئێمەدا کە ئیمکان هەیە شتی وەها سادە و بەسەزمان بڵاو بکرێتەوە لەوەوە دێ کە هیچ سەرچاوەی لێ سەلمێنراو نییە بە یەکتر نەگەیشتن و یەکتر نەدیتنی ئەختەر و نالی سەپاندبێ. تۆژینەوە لە تایبەتی ژیانی ئەختەر و نالی، یا هی تێکڕای ڕۆژگاریان، زەرف و زەمانی ڕاستەقینەی هیچ کامێکیانی ساغ نەکردۆتەوە تاکوو نووسەران لە خۆیانەوە حاپوولی کۆ کردنەوەیان بە یەکەوە لە جێگە و زەمانێکدا ناوێژن. بڕوا دەکەم خوێنەری عادەتی کەیفیشی بەو تەرزە مەجلیسە گەرم و گوڕەی حاجی و نالی و شێخ ڕەزا و کەیفی بێ، چ مانیعێکیشی نەبێ لەوەدا شاعیری دیکەش تەشریف بێننە ناو مەجلیسەکە و کۆڕی ئەدەب و نوکتە و لەتیفە گەرمتر بکەن.

دیسانەوە بە نموونەی ڕوون کردنەوەی مەبەست دەڵێم، من کە لە نێو چار دیوارەی ژووری خۆمدا گوتم مەنگوڕایەتی بۆ کاتی ئایندە (مضارع) ڕێژەی وەها و وەها بەکار دێنن هیچ سەرچاوەیێکی نووسراو نییە گوتەکەم ڕەت کاتەوە و هەڵەکەم ئاشکرا کات، کەسیش ئەو ئەرکە ناداتە بەر خۆی بچێتە نێو مەنگوڕان و ڕاستی و هەڵەیی گوتەکەی من پێ بکەوێ. گریمان شارەزاییێکی لەهجەی مەنگوڕان غەڵەتەکەی منی ئاشکرا کرد، ئەوساش دەتوانم پێ داگرم لەسەر هەڵوەستی خۆم و بڵێم من ڕاستم و

ئەو هەڵە، هەرچی پێشم باوەڕ ناکا بە بڕوا و بیپێوێ – وەک گوتەکەی مەلای مەشور.

بە دوور مەزانە هەڵەیێکی کە من و تۆ ئەمڕۆ بیخەینە ناو نووسینەوە سبەی ڕۆژ ببێتە سەرچاوەی لێکۆڵینەوە چونکە ڕەنگە ئەو نووسینە بە نیسبەت دوارۆژێکی نزیکەوە تاکە سەرچاوە بێ لەو مەیدانەدا. چ شەرمی ناوێ، وشەی «بەروار» کە لە لایەن زۆر کەسەوە لە جیاتی «تأریخ» ی کاغەز و نووسراو بەکار دێت لە هەڵەیێکی یەکجار سەیرەوە پەیدا بوە، کە ئەمە ڕووداوەکەیەتی: پیاوێک لە دێی «بەرواری» یەوە کاغەزێک بۆ یەکێکی تر دەنووسێ، لە کۆتای قسەکانیدا ناوی شوێنەکەی خۆی «بەرواری» و ڕۆژی کاغەزنووسینەکەی بەسەریەکەوە دەنووسێ بەم جۆرەی وا لێرەدا بۆتی دووبارە دەکەمەوە:

ئیمزا
بەرواری 6/9/- 19 فلان

ئیتر ئەم «بەرواری» یە بوو بە «بەروار» چونکە وا زانرا پیتی «ی» کۆتایی وشەی «بەرواری» ئەمرازی «اضافە» یە و تاکە وشەی «بەروار» بە واتای «تأریخ» ـە. دوور نابینم هەر بەم شیوەیەش چووبێتە ناو هەندێک لە فەرهەنگەکانی کوردی.

ئەمە نموونەی ئاسانی و تەڕدەستی سەپاندنی هەڵەیە بەسەر خوێندەواری کوردیدا. لەوانەیشە قسەکەی کە من لێرەدا بۆتم کرد خۆی نەگرێ لەبەر تین و تاوی ئەو هەڵەیەی کە بوە بە مێژوو وەیا بەچکەی مێژوو. دەوجا کە هەڵە بوو بە سەرچاوە بۆ خۆت لێک دەوە چەند ئەرک و عەزابی دەوێ تا هەڵەبوونی ساغ دەکرێتەوە و ئەو بایەخەی پێی دراوە لە نووسین و توژینەوەدا دەسڕێتەوە.

زانایانی ئەم سەردەمە دەتوانن خۆ بپارێزن لە هەڵە کردن لە خوێندنەوەی نووسراوێکی ئارکایالۆجی کۆن چونکە نووسینە کۆنەکە هەر ئەوەیە کە زانراوە و وێنەکەی ئاشنا بوە لەبەر چاوی مێژووناسان و چ بەرگێکی تر لەبەر ناکا، بەڵام ئەو زانایانە ناتوانن خۆیان بپارێزن لە هەڵەیێک کە نووسەرێکی ئەمڕۆی کورد پێیان دەکات. ئەو زانایانە ڕێیان نییە هەموو هەڵەیێک لە نووسینەکانماندا بدۆزنەوە چونکە زۆربەی ئەو شتانە کە هەڵەیان تێدا دەکرێ دەستووراتی قەراردادەی بلاوکراوەیان نییە تاکوو هەڵە و ڕاستی پێ بناسرێتەوە. خۆت دەزانی و دەبینی زانای ئەورووپایی لە خۆت و کەسانی وەک خۆت پرسیاران دەکا و وەرامان وەردەگرێتەوە، چش دەبیەت

ئەو چشتە دەنووسێتەوە، دواتریش کە نووسینەکەی دەخوێنێتەوە هەمان گوتەی غەڵەت و ڕاستی کە بیستوەتی دێنەوە بەرچاوت.

من مەبەستم ئەوە نییە بەم گوتەیەم داوا بکەم لە نووسەران واز بێنن لە نووسین، لێرەش بە پێشەوە لە نووسینی دیکەمدا گوتومە نابێ ترسی هەڵە کردن و بە سەهوو چوون لە نووسینمان بوەستێنێ، ئەوەی لێرەدا مەبەسمە شتێکی ترە و هەقی تەواویشم تێیدا هەیە: نابێ بێباک بین لە هەڵە کردن، وەیا کە هەڵەمان کرد سووک بە سەریدا تێپەڕین و چاوی لێ بنوقێنین. پێویستە لەتەک ڕاستیدا خۆمان لە بیرکەین بە تایبەتی کە ئەو ڕاستییە پێوەندی بە ڕۆشنبیری سەر بە کوردییەوە هەبێ، باخصوص ئەو جۆرە ڕۆشنبیریەی هێشتا ئاشنا و پەرەسەندوو نەبوە لە نێو خوێنەراندا چونکە لەوێدا هەڵە کردن یەکجار درەنگ چاوی سرنج بۆ خۆی ڕادەکێشێ و پەنجە و خامەی ڕاست کردنەوە بۆ لای خۆی دەبا.

دەبینی، خۆێنەری بەڕێز، نوێیی و تازەیی خەریک بوونمان بە باسی ڕۆشنبیرییەوە چۆن لە ئەسڵی باسەکەم لادەدا بۆ ناو ڕەخنە و نارەزایی، لە حاڵێکدا من دەمەوێ چراپێک هەڵکەم لەبەر هەنگاوی ئەو کەسانەی خۆیان بە فۆنەتیکی کوردییەوە خەریک دەکەن. لەگەڵ ئەم عوزرەش، دەبێ ئەوە بڵێم ڕەخنە و نارەزایی دڵسۆزانەش کزەشەوقێک هەر داوێژن بۆ دەوروپشتی خۆیان هەرچەند دووریش نەڕوا ئەو شەوقە. ئەوەی ڕاستی بێ مەبەسم لەم نووسینەدا، سەرەڕای چەند تێبینی گشتی و ڕەخنەی کە لێرە بە پێشەوە دەوریان هەڵاتم یا لێرە بەدواوە بێنە بەر خشکەی قەڵەم، دوو تێبینی تری یەکجار بنجییە کە ناشێ لە تۆژینەوەی فۆنەتیکی کوردیدا لە بیر بکرێن وەیا پشت گوێ بخرێن. تێبینی یەکەمیان ئامۆژگارییە هی دوەمیان لە جەرگەی فۆنەتیکی کوردییەوە هەڵ دەستێ.

ئامۆژگاریەکەم بۆ فۆنەتیکزانی کورد ئەوەیە کە ناشێ لەناو چاردیوارەی ژوورێکی بەغدادا بڕیار بدرێ فڵانە عەشیرەتی دەوروبەری سنە وەیا دانیشتوانی فڵانە شاری کوردستانی تورکیا وەها و وەها دەئاخێون و دەنگەکان بەم شێوەیە دەردەبڕن. کاری فۆنەتیکزانی کورد لە دیاردانی جۆری دەنگ و بڕگەی ئاخاوتنی کوردی وەک هی «شامپلیۆن» نییە کە لە فڕەنسەوە بەسەرینەکەی «بەردی ڕەشید» ـەوە کورک بوو بۆ ماوەی 20 ساڵ و بێ ئەوەی «مصر» وەیا «رشید» ببینێ نووسینی هیرۆگلیفی لێکدایەوە و هەڵی هێنا. شامپلیۆن لە فەرەنسە با وەیا لە طنطا و قاهیرە و دمیاط با

فەرقێکی نەدەکرد چونکە ئەو بە دیار نووسینێکەوە چەقی بوو کە بەسەر بەردەوەیە نەک وتووێژێک کە لە دەمی خەڵقی ئەمڕۆی مصرەوە دەردێت.

فۆنەتیکزانی کورد کە بە تێکڕایی قسە لە دەنگ و بڕگە بکا وەک ئەوە نییە باسی شێوە ئاخاوتنی هۆزی زەنگەنە بکا. تێبردنی تایبەتی لەهجەیێک لەناو تێکڕای باسەکانی فۆنەتیکدا فیڵێک لە زانستەکە دەکرێ و بە سەهوو بردنێکی ئەو کەسانەیشە کە دەیانەوێ بە وردی لە زمانی کوردی و لەهجە جۆرجۆرەکانی بگەن، با ئەوە هەر نەڵێم کە لە دوورەوە باس کردنی شتێک وەک ئەوەی کە لە نزیکەوە پشکنینەوەی تێدا کرابێ، ڕانواندنێکی هەند هەرزانە لە هیچ مرۆڤێکی بەڕێز ناوەشێتەوە چ جایی لە زانایان. بە چاوی خۆمان دەبینین زاناکانی زمان، هەندێ جاریش قوتابی فێرگەکانی زمان، لە ئەورووپاوە بە ئەرک و خەرجی خۆیان سەفەر دەکەن بۆ ناوجەرگەی دەشت و کێوی کەم ئاوەدانی بێ ئوتێل و مۆتێلی کوردستان تا بتوانن بە گوێی خۆیان ببیەن و بە چاوی خۆیان ببینن.

ئێمەی کورد کە لە ماڵی خۆمانین و خەریکی زمان و ڕۆشنبیری کوردین، دەبێ چەند هەندی ئەورووپایی ماندوو بین لە هاتوچۆ کردن و بەدواگەڕاندا. چ ڕەوا نابینم فۆنەتیکزان داوا بکا نموونەی ئاخاوتنی هەموو لەهجەیێکی کوردی بە پێی خۆی بێتە بەر دەمیەوە لە ژوورە کۆندیشن-دارەکەی تاکوو لە پشت مێزە پان و مەخمەڵیەکەیەوە مەهارەت و پسپۆڕی خۆی لێ بەکار بێنێ، ئەگەر چ مەهارەت و پسپۆڕییێکی هەبێ. کە ئەم گەشت و گەڕانە نەکرێ و تێ خزانی ناو چاردیوارەی ژووری بەغدا بنکەی کار کردن بێ، دەبێ زانای فۆنەتیک هەر بە جارێ هەموو مەیلێکی خۆهەڵدانەوە دانێ و زۆر بە «تواضع» ـەوە خواهشتی چاوپۆشین بکا لە خوێنەری کورد بەرانبەر ئەم هەموو کەم و کەسرییەی کەوا بێگومان، لە کاری دوورەپەرێزدا پەیدا دەبێ.

بەڵێ دەزانم بۆ هەموو کەس نالوێ کەشکۆڵی دەروێشانە لە مل کات و دێ بە دێ بە شوێن کۆ کردنەوەی نموونەی ئاخاوتندا بگەڕێ، بەڵام نەلوانی ئەم حاڵە جێی عوزر هێنانەوە و بەخۆدا شکانەوەیە نەک خۆهەڵدانەوە، بە تایبەتی کە هانا ببرێتە بەر گەشت و گەڕانی بێگانە.

من ناڵێم سوود وەرنەگیرێ لەو کتێبانەی کە بێگانە بۆمانی بەرهەم دێنن لە مەیدانی «کوردۆلۆجی» دا چونکە ئەمە زەرەر لەخۆدانێکە چی لە جێگە شین نابێتەوە، هەندێ

جارانیش هەر جێی پڕ نابێتەوە چونکە هەر ئەو بەرهەمانە هەن کە لەو کتێبانەدا چەنگ دەکەون، بەڵام سوود و زەرەر ئەم ڕاستییە ناگۆڕن کەوا عەیبە بۆ کورد ئەرکی بەدوادا گەڕان لە بابەتی کوردەواری بەجێ بهێڵێ بۆ ئەورووپایی، خۆشی هەڵگرێ بۆ ئەو دەمەی بەرهەمی ئەرک و عەزابی ئەورووپاییەکە بە حازری بێتە بەر دەستانی.

ئەگەر سنووری ئەدەبم نەبەزاندبێ، دەڵێم جێی شەرمە بۆ کوردێک لە بەغداوە باسی شێوە ئاخاوتنی هۆزەکانی کورد بکا، سەرچاوەی باسەکەشی کتێبی بێگانە بێ. پێی ناوێ چی تر من بە دوای ئەم تێبینییە بکەوم، هەموو خوێنەرێکی کورد دەتوانێ لە خۆوە بەدوای بکەوێ و ڕاگەیاندنەکانی لێ وەرگرێ.

تێبینییەکەی دیکەم کە پێوەندی «موضوعی» بە فۆنەتیکی کوردییەوە هەیە ئەمەیە: وەک من لە ئەنجامی لێکدانەوەی تایبەتی خۆم بۆی دەچم، گرنگترین لایەنی توێژینەوە لە تایبەتییەکانی فۆنەتیکی کوردی دۆزینەوەی حەز لەیەکتر کردن و لەیەکتر دژبوونی دەنگەکانی ئاخاوتنی کوردییە بەو شێوەی کە لە زار و زمانی قسەکەری کوردەوە دەردێن. دەمەوێ لێرە بە دواوە ئەم ڕاستییە بۆ خوێنەری کورد ڕوون کەمەوە و بیکەمە تکا و پاڕانەوەش لە فۆنەتیکزانی کورد کە لە توێژینەوەکانی خۆیاندا چاوەدێری بکەن چونکە ئەگەر نەیکەن هەرگیزاو هەرگیز ناتوانن بچنە ناو تەرکیبی زمانی کوردییەوە و وەک ئەو کەسە دەبن کە لە دەرەوەی پەرژینی باغێکەوە باسی دار و درەخت و مێوە و گوڵ و گیای باغەکە بکات وەیا لە زاری خەڵقەوە دەنگ و باسی باغەکە بگێڕێتەوە.

بەڵام بەرلەوە بچمە ناو باسەکەوە دەبێ ئەوەت پێ بڵێم تا ئێستا هیچ کەس بۆ ئەم باسە نەچوە، ڕەنگە وەک ڕووی «مانگ» وابێ کەوا بەرلە چەند ساڵێک هێشتا شوێن پێی هیچ ئادەمیزادێک و گیانلەبەرێکی تێدا نەبوە ئەم تازەییەی باسەکە لەوانەیە ببێتە هۆی بەهەند هەڵ نەگرتنی لەلایەن خوێنەری عادەتییەوە چونکە ئەغڵەب وا دەبێ چاو لە شتی نەدیتراو و نەبیستراو هەڵدەبەزێتەوە، زۆر جارانیش شتی یەکجار بێسابیقە یەکەندەردوو ڕەفز دەکرێ وەک لە ئاییندا ئەوەی پێی دەگوترێ «بدعة» یاساغ دەکرێ. بەڵام من قسەم لێرەدا لەگەڵ فۆنەتیکزانە، لە پلەی یەکەمدا، ئەوجا لەگەڵ خوێنەری عادەتی. ئەو قسەیەی دەشیکەم لە غەیبەوە نایهێنم و بەرهەمی

خەیاڵات و لێکدانەوەی ڕووت نییە، بەڵکوو لێزەوی[1] ئاخاوتنی کوردیە، فرکەی دەمارەکانییەتی. بەوپەڕی باوەڕ بەخۆ کردنەوە، بێ خۆهەڵدانەوە و بایی بوون، بە فۆنەتیکزانی کورد دەڵێم ئەم دیاردەیەی لێرەدا باسی دەکەم، هەرچەند بەرچاویشی نەکەوتبێ وەیا سەرنجی لێ نەگرتبێ، بەردی بناغەی فۆنەتیکی کوردییە. من لێرە بە پێشەوە چەند جارێک ئیشارەم بۆی کردوە، لە کۆڕەکەی شەقلاوەش لە هاوینی 1973 گیرا بە شێوەیێکی سەرەتایی و لە گۆشەی نیگای ڕێنووسی کوردییەوە هەندێکی لێ دوام بەڵام نە لێدوانی لێرە بە پێشەوە و نە ئەوەی لێرەدا دەی خوێنیتەوە، تێکڕایان، لە پێشەکیەکی کورت تێپەڕ ناکەن لەچاو گرنگی باسەکە و پایەی لە فۆنەتیکی کوردی دا. ئەم دیاردەیە بەنیسبەت زمانی کوردییەوە وەک ئەو ڕشتە «عضوی» یانە وایە کە بە هەموو لەشدا بڵاو دەبنەوە، بابڵێین وەک جهازی «خوێن» و دەمارەکانییەتی کە هیچ شوێنێکی لەشی زیندوو نییە تێیدا نەبێ وەیا پێوەندی پێوە نەبێ.

من لێرەدا چەند هەنگاوێکت بۆ ناو باسەکە دەبەم و یەک دوو لایەنیت بۆ ڕوون دەکەمەوە، لەوە بەولاوە کە هاتی و کەوتیتە سەر باری بایەخ پێدان، تۆش وەک من و غەیری من کنە لە باسەکە بکە و وردە وردە نهێنییەکانی ئاشرا بکە و دۆزینەوەکانت بخە سەر خوانی زانیاری کوردی، بە گشتی، و هی فۆنەتیکی کوردی بە تایبەتی. لەگەڵ مندا سرنج بدە سروشتی یەکێک لە دەنگەکانی ئاخاوتنی کوردی لە ڕووی گونجان و نەگونجانییەوە لەگەڵ دەنگەکانی تردا. بەنموونە، دەنگی «ر» ی لاواز بکەین بە دۆخی لێکۆڵینەوە. سەیرێکی جۆری دەربڕینی دەنگی «ر» بکە لەم وشانەی خوارەوەدا:

- کەرت، کورت، مارت، زمانی گرت.
- گەرد، گورد، مێرد، سارد، هەڵگورد.
- گەرم، کرم، شەرم.
- کەم و کەسر، قەسر «قصر».

بە وردی وشەکان لەگەڵ خۆتدا بڵێوە دەبینی کە دەنگی «ر» بە وەستاوی، واتا بە «سکون»، دەکەوێتە پێش دەنگی «ت» ی وەستاوەوە، هیچ جۆرە قورس کردن و Stress ێک قبووڵ ناکا و بە تەواوی ساکن دەبێ. وشەکانی «کورت، شەرت، مارت،

[1] - لێزەو: تیار، Current

خەرت، کەرت، پەرت، نورت و نویَ... هتاد» هەموویان یەک برِگەن چونکە دەنگەکەی «ر» بە سکونی تەواوەوە دیَتە سەر «ت» ی کۆتایی وشەکانەوە کە ئەویش هەر وەستاوە (پیَی ناویَ من بلَیَم، لە خۆوە دیارە هەموو دەنگیَکی Consonant لە کۆتایی وشەدا بە ناچاری دەوەستیَندریَ واتە ئەو حالَەی دەبیَ کە لە عەرەبیدا پیَی دەگوتریَ – سکون). ئەم دەنگەی «ر» کە بە سکون دەکەویَتە پیَش دەنگی «د» یشەوە هەر بە تەواوی دەوەستیَندریَ و هیچ قورس کردن و ددان لیَ گیر کردنیَک قبوولَ ناکا.

وشەکانی «مەرد، میَرد، گورد، سارد، بەرد، کورد، ورد، گەرد، وەرد... هتاد» ئەوانیش هەموویان هەر لەبەر ئەم هۆیەیە یەک برِگەن، وشەی «هەلَگورد» کە بۆتە دوو برِگە واتە «هەلَ – گۆرد» ئەگەر لەبەر ئەم تایبەتیەی دەنگی «ر» نەبا دەبوو بە سیَ برِگە واتە «هەلَ - گو - رد». بۆ رِوون کردنەوە وشەی «هەلَگۆرد» هەردوو جۆری بە پیتی لاتینی دەنووسم، لە جیَگەی قورس کردنیش نیشانەی «i» دادەنیَم. «هەلَگۆرد» ی دوو برِگەیی بە لاتینی وەها دەنووسریَ «Hel-gord» هی سیَ برِگەیش وەهای لیَ دیَ «Hel-go-rid». تۆ لە خۆتەوە هەست بەوە دەکەیت بە ئانقەست نەبیَ ناشیَ وشەکە بکریَ بە سیَ برِگە چونکی لە نیَوان دوو دەنگەکەی «ر، د» دا جیَی هیچ قورس کردنیَک و ددان لیَ گیر کردنیَک پەیدا نابیَ. سەلیقەی کورد پیَی تحمل ناکریَ دەنگی «ر» قورس بکات کە لە پیَش دەنگی «د» ـەوە دیَت. هەروەها ئەم سەلیقەیە ناتوانیَ «ر» ـەکە لە پیَش «ت» شدا قورس بکات.

لیَرەدا داخوازییَکی یەکجار گرنگی ئەم سروشتەی دەنگی «ر» ی لاوازت بۆ رِوون دەکەمەوە کە ئەگەر رِوون نەکریَتەوە زۆر بە زەحمەت دیَتە بەر سەرنجی خویَنەرەوە. ئەوەی رِاستی بیَ لەوانەیە ببرِای ببرِای بە بیراندا نەیەت هەر چەند دیاردەییَکە لە چاوان دەچەقیَ. داخوازیەکە بریتییە لەمە، بەلاَم بۆ تیَگەیشتنی دەبیَ سەرەتاییَکی مەعلوماتی رِیَزمانی یارمەتیت بدات.

تۆ دەزانی، وەیا بە ئاسانی دەتوانی بزانیت، لە نیَوان هەموو دەنگە Consonant ـەکانی کوردیدا تەنها دوو دەنگی «ت، د» لە پیَش نوونی چاوگەوە دیَن وەک «کردن، گرتن، بەستن، مردن، پەستاوتن، بردن، چاندن داشتن، گەستن... هتاد». کە ورد بیتەوە دەبینی ئەو پیتەی کەوا پیَش یەکیَک لەو دوو دەنگەی «ت، د» دا دیَت خۆی لەوانەیە بە سکونی تەواوەوە دەکەویَتە پیش «ت، د». لەم نموونانەی سەرەوە ئەوەی کە لە پیَش «ت، د»دا هاتووە دەنگەکانی «ر، و، س، ن، ش» ن. سەیرکە

دەنگی «س، ش» هەر لە پێش دەنگی «ت» ـەوە دێن و ناکەونە پێش دەنگی «د» ـەوە وەک «بەستن، گەستن، ڕستن، خواستن - مشتن، ڕشتن، کوشتن، ماشتن، هاویشتن،... هتاد» چونکە هەردووکیان کە بێنە پێش «د» ـەوە دەبێ قورس بکرێن. بە نیسبەت «ش» ـەوە هۆییێکی تریش هەیە بۆ مەنعی هاتنی لە پێش «د» ـەوە: هۆیەکەش ئەوەیە دەنگی «ش» کە کەوتە پێش «د» ـەوە دەبێ بە «ژ»، هەر بۆیە ناوی «پشت دەر» کە پیتەکەی «ت» ی دەقرتێ دەکرێتە «پژدەر- نەک پشدەر» هەر چەند لە نووسینیشدا بە شکڵی «پشدەر» بنووسرێ.

بە نیسبەت دەنگی «ر» ـەوە هاتنی لە پێش هەردوو دەنگی «ت، د» دا شتێکی ئاشکرا و چاوەڕوان کراوە، چونکە نەختێک پێشتر باسمان کرد و گوتمان دەنگی «ر» بە سکونی تەواوەوە لە پێش دوو دەنگی «ت، د» ـەوە دێن تەنها لێرەدا دیاردەیێکی نوێ لەم تایبەتیەی «ر» دێتە بەرچاو ئەویش کەم بوونی هاتنی «ت» ـە و زۆربوونی «د». لە هەندێ ناوچەی دەوروبەری کۆیە و شوێنی لەوان نزیکەوە گەلێک لەو «د» انە دەکەن بە «ت» و دەڵێن «کرتم» لە جیاتی «کردم» کە من ئەمە بە لادان دەزانم لە ڕاستە شەقامی زمانەکە، لەگەڵ ئەمەشدا ئێرە جێی لەسەر ڕۆشتنی نابێتەوە. لێرەدا هەر ئەوە دەڵێم وا پێ دەچێ دەنگی «ر» پتر حەز لە «د» دەکات، بە هۆی ئەوەیشەوە کە دەنگی «ت» زۆر نزیکە لە «د»، بۆیەیە وا بە ئاسانی لەو شوێنەدا دەنگی «د» دێت و دەنگەکەی «ر» بۆ خۆی دەدزێتەوە. ئەمە لە کوردیدا وایە کەچی لە ئینگلیزیدا فەرقێک بەدی ناکرێ لە نێوانیاندا. دەبێ ئەوەندەش بخەمە سەر قسەکانم کەوا حەز پێکردنی دەنگی «ر» و ئەم دەنگانە، تایبەتی «ر» ی لاوازە و بەس «ڕ» ی قەڵەو کە لە ڕێنووسی کۆر بەشکڵی «ر [جوکڵەی لەسەرە]» دەنووسرێ، لێرەش بە پێشەوە وا دەبوو چوکڵەکە دەخرایە ژێریەوە وەیا بە دوو (رر) دەنووسرا، ئا ئەم دەنگە تێکەڵی حیسابەکە نابێ.

لە میسالەکاندا هاتنی «ن» بۆ پێش «د» ـەکە دەدیترێ. ئەم دەنگەش لەوانەیە زۆر حەز بە «د» دەکات. ئەویش لەبەر هەمان سەبەب بە زۆری دەکەوێتە پێش «د» ـەوە نەک «ت» بەڵام ڕاستییێکی تر هەیە لە دەنگی «ن» دا کە دەبێتە هۆی یەکێک لە دیاردە زۆر بەرچاوەکانی فۆنەتیکی ناوچەیی لە جێگەیێکی وەک سلێمانی دا: دەنگی «ن» پتر حەز بە دەنگی «گ» دەکات، بۆیەیە خەڵقی سلێمانی لە وتووێژدا «د» ی دوای «ن» دەکەن بە «گ» نەک «گ» ـەکە بکەن بە «د» و بە «دەربەند» دەڵێن «دەربەنگ» و بە «ئەفەندی» دەڵێن «ئەفەنگی» بەڵام بە «بەنگ» ناڵێن «بەند». هۆی ئەم زێدە حەز کردنەی «ن» لە دەنگی «گ»

درێژەی هەیە و لێرەدا جێی نابێتەوە، ڕەنگە باسیش بکرێ بە ئاسانی خوێنەر ئیقناع نەکات چونکە بەندە بە لێکدانەوەیێکی زیهنی پتر لەوەی ڕاستەوخۆ لە سروشتی دەنگەکانەوە زەنە بکات و ببێتە دیاردەیێکی ماددی بێ دەمەتەقە.

لە میسالەکاندا چاوگی «گوتن» هەیە کەوا کورتەبزوێنی «و» هاتۆتە پێش «ت» ـەکە. قسەمان لێرەدا لەگەڵ دەنگی Consonantـە نەک بزوێن، میسالەکەش هەر بۆیە بوو سەرنج بۆ هاتنی دەنگی «و» ڕابکێشێ. دەنگی «و» هەروەک بە بزوێن دێت بە شکڵی Consonant یش هەر دێت وەک چاوگەکانی «کەوتن، پاڵاوتن، پەستاوتن، بزاوتن...».

لێرەدا شتێک سەرنج بۆ خۆی ڕادەکێشێ ئەویش گۆڕانی هەندێ لەو «و» انەیە بە «ف» وەک کە دەگوترێ «پاڵافتن، کەفتن». من وا دەزانم گۆڕانەکە لە «ف» ـەوە بوە بۆ «و» نەک لە «و» ـەوە بۆ «ف». ئەم ڕایە لە دوو سەرچاوەوە هەڵ دەستێ: یەکەمیان ئەوەیە گونجانی «ت» لەگەڵ «و» دا ئاشکراترە تا هی «ف»، بۆیە دەبێ بە سەلیقە لە ڕێی ئاسان کردنەوە «ف» ـەکەت گۆڕی بێ بە «و» تاکوو لەگەڵ «ت» دا باشتر بگونجێن. دوەمیان ئەمەیە کە زوربەی ئەو چاوگانە لە شێوەی بادینیدا تا ئێستاش هەر دەنگی «ف» ی تێدا بەکار دێت، لەمەوە دیار دەکەوێ بە ئەصل دەنگەکە «ف» ـە و لە شێوە ئاخاوتنی سۆرانیدا کراوە بە «و». تعلیلی ئەم گۆڕانەش لە «ف» ـەوە بۆ «و» لێرەدا جێی نابێتەوە، سەرەڕای ئەمە کە ئەویش لەوانەیە بە درەنگەوە بسەلمێنرێ وەیاخود هەر نەسەلمێنرێ.

دیتمان دەنگی «ر» ی لاواز چۆن لەگەڵ دەنگی «د، ت» دا دەگونجێ و حەزیان لێ دەکا. بە پێچەوانەی ئەم گونجانەی لەگەڵ «ت، د» دا، دەنگی «ر» ی لاواز کە بە وەستاویی کەوتە پێش دەنگەکانی «م، س، ش» ـەوە بە ناچاری دەبێ قورس بکرێ ئەگینا بە زەحمەت وشەکە تلفظی پێ دەکرێ، بۆیەیە وشەکانی «گەرم، کرم، عومر، کەسر، قەسر، حەشر» هەموویان لە زاری کورددا دوو بڕگەن. کە بە پیتی لاتینی بیان نووسین و بڕگەکان جوداکەینەوە وەها دەنووسرێن:
ge-rim, ki-rim, û-mir, ke-sir, qe-sir

دەم و شەویلەی کورد وا لە قاڵب دراوە ئەم ڕەفتارە لەگەڵ دەنگی «ر» دا بکات، لەوانەیە هەمان دەنگ لە زار و زمانی میللەتێکی تردا مامەڵەتێکی تری لەگەڵدا بکرێ. بە نموونە دەڵێم، ئەوەی بە وردیی گوێ بداتە قورئان وەیا بیخوێنێتەوە دەزانێ لە ئایەتی «والليل اذا يسري» دا دەنگی «ی» کەی کۆتایی «يسري» قرتێنراوە،

واتە نە دەنووسرێ و نە دەشخوێندرێتەوە، ئایەتەکەش دەبێتە «واللیل اذا یسر» بۆ ئەوە بە پێی دەستووری «تجوید» دوو دەنگەکەی «س، ر» بە سکونی تەواوە بەدوایەکتردا بێن، کەچی دیتمان لە کوردییدا هەرگیز «س» ی وەستاو نایەتە پێش «ر» ی وەستاوەوە، واتە دەبێ «س» ـەکە قورس بکرێت.

دەنگی «ر» هەرگیزاو هەرگیز بە سکونی تەواو وەیا ناتەواو ناکەوێتە پێش دەنگی «ل، ڵ» ـەوە لەیەک وشەدا، ئەگەر وشەی وا هەبێ من نەمدیوە. خۆ هیچ گومان لەوەدا نییە کە دوو دەنگی «ل، ڵ» بە هیچ کلۆجێک هەڵ ناگرن بخرێتە پێش دەنگی «ر» ی لاواز وەیا قەڵەوەوە. تەنانەت لە گەپی مەتەڵ و قسەی ئەستەمدا ئەم مەتەڵە دادەهینرێ «مەڕی مل ڕووت»، زۆربەی خەڵقەکەش لێیان غەڵەت دەبوو و دەکرایە «مەڕی مر لووت» هەرچەند وشەی «مل» جودا و سەربەخۆیشە، واتە لەگەڵ «ڕووت» دا یەک وشەی پێک نەهێناوە ئەگینا گوتنی مەتەڵەکە زەحمەتتریش دەبوو.

دەنگی «ل، ڵ» حەز بە «ت» دەکات، وەهاشی لەگەڵدا تێکەڵ دەبێ «ل» ـەکە و «ت» ـەکە هەر دوویان قەڵەو دەکرێن وەک کە دەڵێن «خڵت، شەپڵتە، سەڵتە، گاڵتە». دەنگەکەی «ت» لەم وشانەدا وەک «ط» ی عەرەبی تلفظ دەکرێ، من هەر بە شکڵی «ت» م نووسی. ئەمە لەگەڵ «ت» دا کەچی لەگەڵ «م» دا زۆر خزم نین. لە وشەی وەک «شێلم، گۆڵم، کوڵم، بەڵم» دا بە ناچاریی دەنگەکەی «ل، ڵ» دەبێ قورس بکرێ، کەچی ئینگلیزەکان کە دەڵێن Film دەنگەکەی «ل» بە تەواویی دەوەستێنن و هیچ قورسایی ناخەنە سەری، بەڵام کورد کە دێ ئەم وشەیەی Film لە ئاخاوتنی کوردیدا بەکار دێنێ جێگۆڕکێ بە بزوێنەکەی «i» دەکات بۆ ئەوە خۆی ڕزگار کا لە زەحمەتی هێنانی «م» بە دوای «ل» دا و وشەکە دەبێتە «فلیم» کە بە ئینگلیزیی بینووسین ئەمە دەردەچێ «flim» بەڵام دەنگەکەی «i» درێژترە لەوەی کە هەر قورسایی عادەتی بێ وەک هی وشەی «کرم، kirim» بە واتای «دود» ی عەرەبی.

هەر لەم جێگەیەدا تایبەتییێکی فۆنەتیکی کوردیمان دێتە پێش دەبێ بایەخی خۆی پێ بدەین. لەم وشەیەی Film ی ئینگلیزیدا ئەگەر «i» لەپێش «ل» ـەکەوە نەهاتبا، کورد مەجبوور نەدەبوو بزوێنێکی تەواو بخاتە نێوانی «ل، م» ـەکەوە و بڵێ «فلیم». دیاردەییێکی سەیر لێرەدا هەیە: لەو وشانەدا کە دەنگی وەستاو لە پێش دەنگێکی وەستاودا دێت، زمانی کورد وای پێ خۆشە هەردوو دەنگە وەستاوەکە بەدوای

Consonant دا بێن نەک بەدوای Vawel دا، کە هەر Vowel یش هات حەز لە کورتە Vowel دەکات نەک هی درێژ. بە نموونە دەڵێم تۆ کە گوتت «دنک» دەتوانی دەنگەکەی «ن» بە تەواویی بوەستێنیّ هەر وەک دەتوانی قورسایش بخەیتە سەری، بەڵام کە دەڵێی «ڕانک» چارت نامێنێ دەبێ «ن» ـەکە قورس بکەیت و وشەکە بکەیتە دوو برِگە «ڕا- نک». وشەی Film ئەگەر بزوێنەکەی تێدا نەبا، کە دەزانین بزوێنە و قورس کردن نییە، کورد نەی دەکرد بە «فلیم» چونکە لە وشەیێکی کوردیی وەک ئەودا مەجبوور نەبوە بزوێن بخاتە نێوانی دوو دەنگەکەی «ڵ، م»ەوە؛ کورد دەڵێ «چڵم» و مەجبوور نییە بڵێ «چڵیم» وەک مەجبوورە بڵێ «فلیم». ئەم دیاردەیە لێکۆڵینەوە و بەدواکەوتنی گەلێک پتر دەوێ بەڵام من لێرەدا ڕێم نییە چی تر بەدوای بکەوم چونکە من خەریک نیم فۆنەتیکی کوردی ساغ کەمەوە.

دیاردەیێکی تری زۆر گرنگی ئەم گونجانی ناوخۆیی دەنگەکان ئەوەیە کە وشەی چەند برِگەیی لە کوردییدا بە حوکمی گونجان و نەگونجانەکە شوێنی برِگەکانی دیار دەکەوێ. سەیرێکی ئەم نموونانە بکە: «بڵند، گرنگ، برنج، قەڵشت».

دەنگی «ن» حەز بە دەنگی «د، گ، ج» دەکا بۆیەیە دەکەوێتە ناو ئەو برِگەیەوە کە ئەوانی تێدا بن و ناشێ لێیان دابڕێ، لەبەر ئەمە برِگەکان وەهایان لێ دێ «ب- ڵند، گ- رِنگ، ب- رِنج، قە- ڵشت»، کە بە لاتینی و بە برِگەی جوداکرایەوە بنووسرێن وەها دەنووسرین: qe-lisht, bi-ring, gi-ring, bi-lind. هەرگیز ناشێ بگوترێ «بل – ند bil-nid، گر- نگ gir-nig، بر- نج bir-nij، قەڵ- شت qel-shit».

بەڵام کە ویستت وشەی «فرچک» بڵێیت بە ناچاری برِگەکان وەها لێ دەکەیت: فر- چک «fir-chik». هەروەهاش وشەی «گرتک» دەکرێ بەدوو برِگە: گر- تک. gir-tik. وشەی «تلۆپک» دەبێ بکرێتە سێ برِگە: ت- لۆ – پک ti-lo-pik.

لەم گوتارەدا مەودا نییە تاک تاکی دەنگەکان لەگەڵ هەموو دەنگەکانی تردا تاقی بکرێتەوە تاکوو بزانین خزمایەتی و دژایەتی نێوان دەنگەکان چەندە و چۆنە، ئەو دەرفەتەش نییە بەدوا ئەنجامەکانی ئەم دیاردەیە بکەوین لە زمانەکەماندا چ لە ڕووی جۆری ترکیبی وشەوە بێ چ لەلایەن حوکمی دیاردەکەوە بێ بەسەر شێوەی ڕێنووسدا چ لە هەر لایەنێکی ترەوە بێ لە لایەنەکانی بێ ئەژماری ئاخاوتندا. تێکڕای

ئەم کارانە دەبێ بەجێ بهێڵرێ[2] بۆ لێکدانەوە و لێکۆڵینەوەی پشوودرێژ و لەسەرەخۆ کە هەموو زمانەکە و دەنگەکانی ئاخاوتن بگرێتەوە بۆ مەبەستی ڕووپێو کردنێکی فۆنەتیکی گشتی. بە نموونە ڕوون کردنەوەی حوکمی دیاردەکە لەسەر دەستووری ڕێنووس (املاء) ی کوردی ئەم میسالەت بۆ دێنمەوە.

وشەی «کاوڕ» بە شێوەی هاتنە دەری لە زاری کوردەوە دوو بڕگەی ئاشکرایە «کا-وڕ» کە بە لاتینی بنووسرێ وا دەبێ ka-wur. ئەم وشەیە لە کێشی شیعریشدا جێگەی دوو بڕگە دەگرێتەوە. «کاوڕم ناوێ لەگەڵ دایکی نەچێتە ناو پەرێز» Kawurim nawê...

هەر ئەم وشەیە کە بزوێنی بە دوادا هات قورسایی لەسەر دەنگەکەی «و» هەڵ دەستێ و خوێندنەوەی دەگۆڕێ، لە شیعریشدا مەودایێکی نوێ پێک دێنێ.

«کاوڕەکەم بۆ بێنە نەختێ سەیری کاوێژی بکەم» ...kawrekem bo bêne

دەبینی لە نووسینی لاتینیدا بزوێنەکەی u کە لە دوا w ەوە دەهات لزومی نەما، ئەگەر بزوێنەکە نووسرابا کێشی شیعرەکە نەدەما.

بەمەدا، بە هەزاران نموونەی تریشدا، بۆت دەردەکەوێ گەلێک لەو قورس کردنانە کە لە ئاخاوتنی کوردیدا هەن و زۆر لە نووسەران هەمیشە نیشانەی بۆ دادەنێن وەک ئەوەی گەنجینەیێکی شرایەوەی ئەوتۆیان دۆزیبێتەوە هەر بەوان دۆزرابێتەوە، ئا ئەو قورس کردنانە و نیشان و پیتی کە بۆیان دادەنرێ بەشێکی ئەصلی و پێکهێنەری وشەکە نین بەڵکوو ناچاریی هێناونی بۆ ئەوە بتوانرێ وشەکە تلفظی پێ بکرێ لە وشەی «کاوڕ ka- wur» دا قورس کردنەکەی سەر «و» کە لە لاتینیدا پیتی «u» ی بۆ بەکار هات وەک دەنگەکانی تری وشەکە «ک، ا، و، ڕ» نییە کە لە داڕشتنی ئەصلیدا بەشداری بووبێ و هیچ کامێکیان لەوانە نین تێبچن. ئەم قورس کردنە کە وەک کورتەبزوێن خۆ دەنوێنێ و پیتی u ی بۆ بەکار هات بەرهەمی کوتومتی هاتنی «و» ی وەستاوە لە پێش «ڕ» ی وەستاودا، چ دەخلێکیشی نییە بەسەر ترکیبی ئەصلی وشەکەوە واتە کە هاتی ئەو دەنگانە بژمێریت کە وشەی

[2] - لە وشەی «بهێڵرێ» دەنگی «ڵ» هاتۆتە پێش «ر» ـەوە. ئەم هاتنە دەستوورەکەی لێرە بە پێشەوە باس لێ کراومان هەڵ ناوەشێنێ. بە پێی ئەو دەستوورە دەنگی «ڵ، ر» لە ترکیبی بنچینەیی یەک وشەدا بە یەکەوە نایەن، لێرەدا دەنگی «ر» بۆ صیغەی «بناء للمجهول» هاتووە. لەگەڵ ئەمەشدا زۆر کەس دەڵێن «بهێڵدرێ» تاکوو لە قورسایی هاتنی «ر» لە دوا «ڵ» ـەوە رزگار بن.

«کاوڕ» یان پێک هێناوە نابێ ئەم قورس کردنە بژمێریت، چونکە دەنگێکی ڕەسەن و پێک هێنەری وشەکە نییە، وەک ئەوەی یەکێک دەستی دەشکێ و دەیخەنە ناو شەپکەوە نابێ شەپکەکە بە ئەندامێکی کەسەکە وەیا بەشێکی دەستەکە بژمێررێت چونکە هەر کاتێک دەستەکە چاک بۆوە شەپکەکە لادەچێ. بزوێن کە پێک هێنەری وشە بۆ ئەویش وەک دەنگەکانی تر هەمیشەیی دەبێ. لە وشەی «پەنجەرە» دا هەرسێ بزوێنی کورتی «ە» بە درێژایی عومری وشەکە بەردەوام دەبن.

قورس کردنەکەی «و» لە وشەی «لاوڕ» دا وەک شەپکە وایە پێویستییێکی کاتی هێناوەتی، کە دەنگەکەی «ڕ» بزوێنی درایێ قورس کردنەکەی «و» ـەکە وەک شەپکەی دەستی شکاو فڕێ دەدرێت.

حوکمی ئەم دیاردەیە بەسەر ڕێنووسەوە لەوەوە دێت کەوا دەبێ ڕێنووسێک بێتە کایەوە فەرقی دەنگی ڕەسەن بکات لەگەڵ دەنگی ناچاریی و وەقتی. ناشێ ڕێنووسی کوردی ئەو وشانەی کە قورس کردنی ناچارییان تێدایە بە دوو شێوە نووسین بخاتە ناو فەرهەنگەوە چونکە مومکین نییە لەبنەڕەتدا وشە بە دوو شێوە هاتبێ کە دەزانین یەکێکیان شێوەی ناچاریی و وەقتییە، وەک بەفری بەهار کە لەبەر تیشکی بەتینی ڕۆژ زوو دەچێتەوە، ئەویش لەگەڵ نەمانی ناچاریەکە لە خۆوە دەڕەوێتەوە.

حوکمی ئەم دیاردەیە لێرە بەدواوە ڕوونتریش دەبێتەوە چونکە وەک بۆت باس دەکەم گەلێک وشە هەڵ دەگرێ دەنگێکی تێدا قورس بکرێ وەیا قورس نەکرێ بێ ئەوە بزوێن لە کۆتایی وشەدا چاوەنۆڕ بکرێ. وشەی «کلک» یەکێکە لەو وشانەی دەتوانرێ بکرێتە یەک بڕگەی بێ قورس کردن «klk» و دەشتوانرێ «ل» ـەکەی تێدا قورس بکرێتە دوو بڕگە «ک- لک ki-lik» جا ئێمە کە دێین ڕێنووس بۆ کوردی قەرار دادە دەکەین دەبێ ئەم ڕاستییە یەکجار ئاشکرا و بنجییەمان لەبەر چاو بێ و بەمەدا خۆمان لە هەڵەی تێ نەخوێندنەوەی سروشتی دەنگەکانی کوردی ڕزگارکەین.

پێویستە زوو خۆمان تەسلیم نەکەین بۆ ڕواڵەتی «شت» ئەو شتە هەرچی دەبێ بابێ. لەم تایبەتیەی دەنگەکانی کوردییدا نابێ هاتنی قورسایی بۆ سەر یەکێک لە دەنگەکانی وشە خێرا فێڵمان لێ بکا و شانازیش بەوە بکەین قورساییمان دۆزیتەوە لە وشەدا کەچی دەبوو لە جیاتی دۆزینەوەی «قورسایی» هۆی قورساییەکە بدۆزینەوە و لە بایەخی خۆی پتر پێ نەدەین. هەست کردن بەوە کە لە وشەی «کاوڕ» و وشەی

وەک ئەودا قورسایی لەسەر دەنگێکدا هەیە هەستێکی بدیهی و ئاشکرا و سەرەتایی و ساوایانە و بێ ئەرک و زەحمەت، کوردی گوتەنی، کوێریش لێی بە سەهوو ناچێ.
گرنگ لێرەدا ئەوەیە هۆی پووچ کردنەوەی قورساییەکە بدۆزرێتەوە، وەک دۆزیمانەوە، لە ڕێی ناسینەوەی سروشتی دەنگەکان و پلەی گونجان و نەگونجانیان لەگەڵ یەکتردا.

فۆنەتیکزانی کورد دەتوانێ گەورەترین فێڵ لە فەیلەسووفێکی فۆنەتیکزانی ئەورووپایی بکا لەم باسەی قورس کردن و ڕەها کردنی دەنگ لە وشەی کوردییدا لەو فێڵەشدا دەتوانێ قسە سارد و سڕەکانی «زمانی هیند و ئەورووپایی – کوردی زمانێکی «إلصاقی»یە نەک «أشتقاقی» وەیا بە «پێچەوانەوە...» و چەندین قسەی تری بێ دەخلی وەک ئەمە بداتە پاڵ فێڵەکەیەوە تاکوو کابرای ئەورووپایی بەجارێ سەر شێواو دەکات لە ئاست زمانی کوردی و تایبەتییە ڕەسەن و بنجییەکانی، کەچی ئەگەر ڕاستی حاڵ بخاتە بەرچاوی زاناکەی ئەورووپایی لەوانەیە ئەو ڕاستییە بۆ ئەو ببێتە کلیلی دەرگەی گەلێک لەو نهێنیانەی کە تا ئێستا بۆی نەکراوەتەوە لە توێژینەوە دەربارەی زمانەکانی «هیندیی – ئەورووپایی».

ئەوەی بۆ من ڕوون بووبێتەوە لە خزمایەتی و دژایەتی ناوخۆیی دەنگەکانی ئاخاوتنی کوردییدا چوار پلەی تەواوە کە زۆر بە ئاشکرایی هەستی پێ دەکرێ. بەڵام دەبێ ئەوە بڵێم نیسبەتی هەندێک دەنگ لەگەڵ هەندێکی تردا وەک ئەوەیە کە بە عەرەبی پێی دەگوترێ «منزلة بين المنزلتين». دوای باس کردنی هەر چوار پلە دەگەڕێمەوە بۆ ئەمیان.

پلەی یەکەم: گونجانی تەواو

ئەم گونجانە لە نێوان هەندێک دەنگەکاندا ئەوەندە ڕێک دێت ناشێ هیچ قورساییەک بخرێتە سەر دەنگە وەستاوەکەی پێشەوە وەک لەم نموونانەدا دیار دەکەوێت:

- رد: کورد Kurd، بەرد Berd، کێرد Kerd.
- رت: کورت Kurt، مارت Mart، کەرت Kert.

- ست[3]: بەست Best، بیست Bist، ماست Mast.
- ش ت: گەشت Gesht، گۆشت Gosht ، برِشت Birisht، قەڵشت Qelisht.
- ن گ: دەنگ Deng، جانگ Jang، پوونگ Poong.
- ن د: بەند Bend، چاند Chand، سوێند Swênd، پند Pind، رِەوەند Rewend.
- ن ج: بەنج، رِەنج Renj، سرنج Sirirnj، ماڵنج کۆڵنج Kolinj.

بێگومان دەنگی تریش هەن، بێ لەمانەی سەرەوە، حەز بەیەکتر دەکەن لێرەدا پێویست نابینم بەدوایان کەوم.

پلەی دووەم: گونجان

ئەم پلەیە خزمایەتی بێهێزتری تێدایە لە هی پێشوو. لەم پلەیەدا دەشێ دەنگێک بە سکونی تەواوەوە لە پێش یەکێکیتردا بێت، دەشێ قورسیش بکرێ:

- ن ک: دەنک Denk، دە- نک Denik
- کەپەنک Kepenk، کەپە- نک Kepenik
- ر گ: بەرگ Berg، بە- رگ Werig
- ورگ Wurg، و- رگ Wurig
- رِ گ: قورِگ Qurg، قو- رِگ Qurig

[3] تێبینی: لە شیعردا بۆ راست کردنەوەی «کێش» قورسایی خراوەتە سەر «س» ـەکە پێش «ت» ـەوە وەک لەم بەیتەی «نالی» دا دەدیترێ:

راستی صەیقەلییە تیغی زمانی نالی
نەرم و توند ئاوی گەلووگیرە قسەی پێ دەبرِێ

وشەی «راستی» دەنگەکەی «س» ی تێدا قورس کراوە، ئەگەر بە لاتینی بنووسرێ وای لێ دێ Rasitee کەچی وشەی «راست، راستی» هەردوویان لە دەرەوەی شیعر Rast ،Rastee دەگوترێ. دیارە پێویستی شیعر لە هەموو شوێنێکدا و لەگەڵ هەموو دەنگێکدا کاری خۆی دەکا نەک هەر لەگەڵ دەنگی «س» دا.

- ر ک: دەرک Derk، دە- رک Derik
- کورک Kurk، کو- رک Kurik

پلەی سێیەم: نەگونجان

لەم پلەیەدا دەنگێک بە وەستاویی ناکەوێتە پێش دەنگێکی تری وەستاوەوە، واتە دەبێ دەنگەکەی پێشەوە قورس کرێ:

- ن م: گە- نم Genim، خا- نم Khanim، دۆ- نم Donim
- پ ر: کە- پر Kepir
- پ ڵ: تە- پڵ Tepil، س- پڵ Sipil

دەنگی «ک» لەگەڵ زوربەی دەنگەکاندا ناگونجێ وەک:

- شە- کر Shekir، مە- کس Mekis، مە- کر Mekir... هتاد. هەروەهاش دەنگی «ب».

پلەی چوارەم: دژایەتی

لەم پلەیەدا هاتنی دەنگێک بە وەستاویی لە پێش دەنگێکی ترەوە مومکین نییە. لێرە بە پێشەوە دوو دەنگی «ل، ڕ» مان باس کرد، لێرەدا، دەڵێم دەنگی «ق، ک» ئەوانیش وان. دەنگی «ب» ش ناچێتە پێش «م» ـەوە. لەم بابەتە دەنگی تر زۆرن.

من «نظریە» یێکی تایبەتی خۆم هەیە لەبارەی تەئسیری «بێگانەبوون» لە ڕووی دروست کردنی هۆی تێک نەگەیشتن و بە یەکتر ڕازیی نەبوون و عەیب لەیەکتر گرتن و شتی ئەو تۆییەوە لە نێوانی مرۆڤدا، ڕایەکەم بە شێوەیێکی کورت لە پێشەکی کتێبەکەی «بەرکوتێک لە خەرمانی کوردناسی» کە لە بڵاوکراوەکانی کۆڕی زانیاری کوردە، بڵاو کرایەوە. لێرەدا نموونەیێکی تازە لە فۆنەتیکیش دێتە بەر دەست کەوا چۆن لە یەکتر دوور کەوتنەوەی مرۆڤ نەک هەر زمان دەگۆڕێ و بەس، بەڵکوو جۆری دەربڕینی دەنگیش دەگۆڕێ. دیتت کورد دەنگی «ر» لە پێش «ل» ـەوە

ناهێنێ، کەچی ئەڵمانەکان ناوێکی زۆر باویان وشەی «کارڵ» ـە کە لە جێی تر دەبێتە «شارڵ - شارلمان». جگەرەیێکی بەناوبانگی ڕۆژئاوا «مارڵبۆڕە» یە. سمۆرە «سکویرڵ» ـە. ناوم دیوە «میلڕوز»... هتاد.

دەگەڕێمەوە بۆ ئەو پلەیەی کە گوتم لە نێوان دوو پلان دایە. سەرنج بگرە لە دوو دەنگی «ر، ج» وەک لە وشەی «مەرج، گورج، بەرج» دا تلفظیان پێ دەکرێ. ئەم خزمایەتیەی نێوانیان کەمترە لە هی «رد، رت» بەڵام پترە لە هی «رک، رگ». وا دەزانم هۆی ئەم جوداییە بریتییە لەمە:

دەنگەکانی «د، ت» هەردوویان لەبەر دەمی شوێنی «ر» ـەوە بەلای پووکەوە دەر دێن، واتە لەو شوێنەوە دەردێن کە بە نیسبەت دەنگی «ر» ـەوە دەرگەی ئاسایی هاتنە دەرەوەی ئاخاوتنە چونکە دەزانین ئاخاوتنی مرۆڤ لە ئەندامەکانی «نطق» ـەوە بۆ دەرەوەی دەم دەجووڵێ و دەبزوێ. بەڵام دەنگی «ج» دەکەوێتە پاش جێگەی دەنگی «ر» ـەوە هەر چەند جێگەی دەربڕینیشیان بەیەکەوە نووساون، لەبەر ئەمە تۆ کە لە دەنگی «ر» ـەوە بەرەو دەنگی «ج» بڕۆیت بەرەو دواوە دەگەڕێیتەوە کە ئەمە نەختێک دژی داخوازیی ئاخاوتنە کە حەز دەکا دەربێ، بۆیێ خزمایەتی «ج» لەگەڵ «ر» دا کەمترە لە خزمایەتی «د، ت»، بەڵام پترە لە خزمایەتی «ک» چونکە جێگەی دەنگی «ک» دوورتر دەکەوێتەوە لە جێگەی دەنگی «ر»، واتە بەولای جێگەی «ج» ـەوە بەرەو قوڕگ لە جێگەی «ر» دوور دەکەوێتەوە.

لەم بابەتە هەڵسەنگاندن و لێکۆڵینەوەیە هەتا بەدوای کەوین و بۆی تێ هەڵکشێین لێی نابینەوە چونکە فۆنەتیکی کوردی تا ئێستا هیچی ئەوتۆی تێدا نەگوتراوە و نەدۆزراوەتەوە کە بەتایبەتی هی دەنگەکانی کوردی بێ، هەرچی کراوە یا سەرەتا و بەدیهیەی ئەوتۆیە بۆ هەموو چاوێکی نەختێک وردبین ئاشکرایە، یاخود شتی گشتی ئەوتۆیە، وەک هەوا و تیشکی ڕۆژ، تێکڕای جیهان تێیاندا بەژدارە. من بەتەواویی و لە هەموو ڕوویێکەوە دژی کوتانەوەی گوتەی لێرە بە پێشەوە گوتراو و شتی وەک بدیهیەم، هەر نەبێ لەبەر ڕێزنان لە خوێنەر، چونکە خوێنەرێک بدیهیە و شتی گوتراوی بۆ دووبارە دەکرێتەوە کە لە پلەی سەرەتایی خوێندن و زانیندا بێ. کاتێک هێنانەوەی بابەتی گوترایەوە و ئاسان ڕەوا دەبێ کە بۆ مەبەستی دۆزینەوەیێکی نوێ وەیا بەدەستەوە دانی سوودێکی گرنگ وەیا بنیاد نانی فکرەی تازە... بێ. من باسی ئەم دیاردەیەی گونجان و نەگونجانی دەنگەکانی ئاخاوتنی کوردیم نەدەکرد ئەگەر لێرە بە

پێشەوە کەس لە سەری دوابا، باسیشم کردبا بۆ مەبەستی خستنەسەر وەیا ڕاست کردنەوە وەیا ڕەخنە دەبوو.

ئەوەی ڕاستی بێ ئەم تایبەتیەی فۆنەتیکی کوردی هێندە بنجی و گرنگە لە زمانەکەماندا و بە جۆرێک تێکەڵی ڕایەڵ و تانوپۆی دارِشتنی وشە و بەیەکەوە بەستنەوەیان بووە و خۆی زاڵ کردوە بەسەر بەشێکی بەرچاوی ڕێنووس و ڕێزمانی کوردی، لێمان داوا دەکا زۆر بە پسپۆڕی نەخشەیێکی سەرلەبەری هەموو دەنگەکان ڕێک بخەین لە ڕووی دیارخستنی پلەی گونجان و نەگونجانیان لەگەڵ یەکتردا. هەروەک نەخشەی وڵاتێک شکڵی گشتی وڵاتەکە و بەرز و نزمی و تەڕ و وشکی و پان و درێژی و ڕێگەوبان و دارستان و ڕووتەن و پاوان و بیابان و هەموار و هەڵدێر و هەموو سەروبەرێکی وڵاتەکەت نیشان دەدات و فکرەیێکی ڕوونت لەبارەیەوە بۆ پێک دێنێت، هەروەها ئەم نەخشەیەی گونجان و نەگونجانی دەنگەکان لەگەڵ یەکتردا لێی دەوەشێتەوە بکرێ بە ئاوێنە و «وشە» ی کوردی تێدا عەکس بکرێتەوە لە حاڵی سادەیی و لێکدراویی و بەستنەوەی بە ئەمراز و پیتی پەیوەندیی و سوان و لێ قرتان و هاتنە سەر و ئاڵوگۆڕی دەنگ بە یەکتر و یەکتر دەر کردن و یەکتر داخوازیی کردن و هەموو حاڵێکی تریدا، ئەگەر وشەکەش «کار» بوو بە چاوگ و شێوەی دارِشتنی لە ڕابردوو و ئایندە و فەرمان و قبووڵ کردنی پێشگر و پاشگر و سوان و نەسوانیان و هاتنی شتی تر بۆ کارەکە و... هتادەوە، بۆ ئەوە بزانرێ ئەم دیاردەیە «گونجان و نەگونجان» چ تەئسیرێکی بوە لەم ڕەفتارەی کە قسەکەری کورد لەگەڵ ئاخاوتنی کوردییدا کردوەتی. ئەم نەخشەیەی باس لێ کراو وەک جۆگەلەی نرخی پیتەکانی «أبجد هوز» وایە کە لە «حساب الجمل» دا بەکار دێت و لە لێکدانەوەی هەموو «مێژوو» یەک پێویستمان پێی دەبێ. لێرەدا بۆ مەبەستی ڕوون کردنەوەی چەند نموونەیەک دێنمەوە:

1- مەکینەی «کسارە» کە بۆ هەموار کردنی ڕێگەوبانان بەکار دێت لە نێو هۆزەکانی کورددا بوە بە «کەستارە». دەزانین کورد حەز لە «شدە» ناکات بۆیێ گرتنەکەی دەنگی «س» ی لە وشەکەدا نەهێشتوە، لەجیاتی ئەو، دەنگی «ت» ی هێناوە. ئەم دەنگەی «ت» بە ڕێکەوت نەهاتوە بەڵکوو بە حوکمی ئەو گونجانە تەواوەی دەنگی «س» ی ساکن هاتوە کە دەکەوێتە پێش «ت» ـەوە، وەک گوتمان هەرگیز دەنگی «س» ی ساکن قورس کردن قبووڵ ناکات لە پێش دەنگی «ت» دا. لێرەدا دیاردەی «گونجان و نەگونجان» دەنگی «ت» ی بەسەر «کسارە» دا

سەپاند. سەیر لەوەدایە ئەم حەز کردنەی دەنگی «س» لە دەنگی «ت» وای کردوە نەخوێندەواری کورد بڵێ «قەستەم بەخوا».

2- وشەی «هەڵوەستان» کە لە دوو کەرتی «هەڵ» و «وەستان» پەیدا بوە دەکرێتە «هەڵستان، هەڵسان، هەستان» دەبینی لە هەموو حاڵاندا دەنگی «س» بەردەوامە کەچی دوو دەنگی «ڵ، ت» قرتانیان بەسەر دادێت. وا دەزانم ئەم قرتان و بەردەوام بوونەش هەر دەگەڕێتەوە بۆ حوکمی گونجان و نەگونجانەکە، بەڵام ئەم جارەیان نەختێک بە فرەوانتری، لەو ڕووەوە کە لێرەدا گونجان و نەگونجانی تێکڕای دەنگەکان، نەک تەنها دوو دەنگ، بەشدار بوە لە داهێنانی شێوە تازەکانی «هەڵوەستان» کە بریتین لە «هەڵستان، هەڵسان. هەستان». جگە لەمە عاميلی تریش دەوری دیتوە، وەک قابلیەتی سوانی «ت»، بەڵام ناتوانم لەسەری بڕۆم.

کە بمانەوێ بەدوا نموونەی تر بکەوین ڕێگەمان زۆر درێژ دەبێتەوە: کورتە و پوختەی ڕایەکەم ئەوەیە دەبێ ئەم نەخشەیە بە وردی و بە ڕاستی ڕێک بخرێ و وەک «جدول الضرب» لە بەر دەستی فۆنەتیکزان - ڕاستییەکەی زمانزانی کورد - بێ و سوودی لێ وەرگرێ، لە دروست کردنی وشەی تازەشدا دەبێ ئەم گونجان و نەگونجانە تێ بخوێندرێتەوە.

بێ گومان بوونی ئەم نەخشەیە شتێکی پێویستە و سەربەخۆیشە، بەڵام دەبێ ئەوە بزانین کە پێوەندیی بە شتی تریشەوە هەیە، بەڵکوو پەکی لەسەر شتی تریش کەوتوە بۆ ئەمەی سوود لێ وەر گرتنی بە تەواوی بێت وەک ئەوەی کە دەبێ بزانین هەر دەنگە لە چ جێگەیێکی قوڕگ و زار و لێوەوە (ئەندامەکانی ئاخاوتن بە گشتی) دەر دێت و کامی لە مەخرەجی کامیەوە نێزیکە و کامیان بە نیسبەت ئەوی ترەوە لە دەمەوە نێزیکترە... هتاد. دیار خستنی جێگەی دەربڕینی دەنگەکان لە حاڵی وەهادا سوودی دەبێت نەک وەک مۆمیا لە مۆزەخانەی فۆنەتیکدا دانرێ و توێژینەوەی شتی تری لەسەر نەکرێ.

نەک هەر ئەمە و بەس، بە لای منەوە دەبێ تین و تاوی دراوسێیەتی کورد لەگەڵ میللەتانی تر بۆ سەر زمانەکەی و داهێنانی دەنگی تازە لە کوردییدا و هەموو سەروبەرێکی ئەم لایەنەش بە چاکی لێی بکۆڵرێتەوە و دۆزینەوەکانی ئەم مەیدانەش ببنە یارمەتیدەری پلەی گونجان و نەگونجانی ناوخۆیی دەنگەکانی کوردی.

بە کورتی پێویستە ئەم دیاردەیە کە خۆی لە خۆیدا شتێکی سەربەخۆیە لەناو پەراوێزی تێکڕای «ئاخاوتن» دا بەگەڕ بێ و ئەنجامەکانی دیار بخرێ، لەم کارەشدا نابێ پەکمان بەوە بکەوێ فۆنەتیک تێکەڵ دەبێ لەگەڵ فۆنۆلۆجی وەیا سینتاکس وەیا ئەدەب وەیا ڕێزمان وەیا مێژوو وەیا هەر زانستێکی تر بێ. ئێمە دەمانەوێ نهێنیی زمانی کوردی بدۆزینەوە نەک خەریکی وەرزشی «یوگا» بین بۆ مەبەستی خۆ ڕەنج دان، لەناو بەندیخانەی تاکە یەک لایەنی تۆژینەوەی زمانی هەناسە لە خۆمان ببڕین.

ئەوەی ڕاستی بێ بۆ زمانزانی کورد کە خەریک بێ لە بارەی زمانی کوردییەوە بتۆژێتەوە جارێ یەکجار زووە بۆ داهاتنی پلەی «تخصص». زمانی کوردی نە لە لایەن دیراسەی مێژوویی یەوە نە لەلایەن Linquistic ـەوە بە تێکڕایی، هیچ بارێکی بە تەواویی، بگرە نیوەچڵیش، ساغ نەبۆتەوە تاکوو لزوم نەبێ فۆنەتیک بە فۆنۆلۆجییەوە ببەسترێتەوە و هەریەک لەم مەیدانانە چاپوکسواری خۆی هەبێ و هێندە تێیدا مەعلان بێ سنووران نەبەزێنێ.

تۆ بڵێ دەبێ میللەتی کورد چەند ساڵی تر چاوەڕوانی پەیدا بوونی «متخصص» ی خۆتەرخان کردوو بۆ تاک تاکی ئەو مەیدانانە بکا، بەدوا پەیدا بوونیشیان چەندی تر بەدیار بڵاوبوونەوەی بەرهەمەکانیانەوە دەست لە ئەژنۆ وەرێنێ، ئەوساش چاو چڕ کاتەوە بەچکە پێغەمبەرێک بێ و سوودی هەموو جۆگەلەکانی فۆنەتیک و فۆنۆلۆجی و سینتاکس و تۆژینەوەی مێژوویی بکاتە یەک ڕووباری شەپۆلاویی کوردناسی و کێڵگە وشکبوەکانی ڕۆشنبیریی کوردی پێ ئاو بدات؟ ڕەنگە ئەو ڕۆژە یەکجار دووربێ، گریمان نێزیکیش بوو نابێ دەستی خۆمان ببەستینەوە و مێشکی خۆمان داخەین بە دیار ئەو «نەورۆز»ە تازەیەی صەدەی بیستەم وەیا بیست و یەکەمی کورد. ئەگەر زاناکانی زمانی عەرەبی 1200 ساڵ پێش ئەمڕۆ بیروڕایەکی وەهایان بە دڵدا چووبا یەک هەنگاویان بۆ نە دەهاوێژرا چونکە یەکەم هەنگاو بەند دەبوو بە «تخصص» ـەوە کە دەزانین لە سەرەتاوە وەک «مستحیل» وابوو.

ئێمە خەریک نین ئەم باسانە بە «مجرد» ی و لە مەیدانی «مطلق» ی زمان و ئاخاوتن باس بکەین: ئێمە خەریکی زمانێکی تایبەتین کە لێکۆڵینەوەی تێدا نەکراوە. زۆر سەیرە بگوترێ، وەک دەگوترێ، زانین و ناسینەوەی زمانی کوردی پێویستی بە زانینی زمانە بنجییەکانی بەرەی «هیندی ئەورووپایی» هەیە بەڵام باسی فۆنەتیکی کوردی دەخلی بەسەر فۆنۆلۆجی کوردییەوە نییە.

لەکۆتایی گوتاردا زۆر بە کورتی باسێکی «دەنگە بزوێن» ـەکان دەکەم تا ببێتە سەرەتای لێکدانەوە لەو بارەوە کە من بۆی چووم.

هانا بردنە بەر ڕێنووسی لاتینی وەک لە ئینگلیزی و فرەنسیدا بەکار هاتوە ئەرکێکی بێسوودە چونکە لەو ڕێنووسانەدا پیتی تایبەتی بۆ تاکە دەنگی بزوێن Vowel پەیدا نابێ. فەرموو سەیری پیتی A بکە کە لەوانەیە هەندێک بڵێن بۆ دەنگی «ا» دانراوە:

- And: لێرەدا بوە بە «ئە» کە دوو دەنگی «ئ- همزەی عەرەبی» و کورتەبزوێنی «ە- فتحەی عەرەبی» یە.
- Oar: لێرەدا یا نرخی نییە یا بوە بە دەنگی «ۆ».
- Wraught: ئەم وشەیە یەک بڕگە و حەوت پیتە، بۆ خۆت نرخی پیتەکەی «A» تێدا بدۆزەوە، بە من نادۆزرێتەوە.
- Care: لێرەدا جێی «ێ» ی گرتۆتەوە.
- هەندێ جار پیتی «i» لەوەش سەیرترە: «I»؛ بە واتای «من، أنا» دەخوێندرێتەوە «ئای» کە بریتییە لە «3» دەنگی تەواو. هەر ئەم «ئای» ـە بە واتای «چاو» دەکرێتە Eye.
- لە وشەی Ear دا پیتی e بوە بە دەنگی «ئ- همزەی عەرەبی». لە وشەی Beer دا بوە بە «یی» درێژ، لە Bear دا بوە بە «ێ» ـە پەل، لە وشەی Here دا جارێکیان بوە بە «یە» جارێکیان هەر تێ چوە و نرخی نییە وەک دەنگ.

ئەمە دەڵێم تاکوو خوێنەری کورد لە تۆژینەوەی دەنگەکان خۆی لە ئینگلیزی و فرەنسەیی نەگەیەنێ چونکە لە ڕێنووسی ئەو زمانانەدا دەنگە بزوێنەکانی شکڵی «هیرۆگلێفی» یان هەیە نەک پیتی تایبەتی.

بزوێنەکان لە کوردییدا، وەک دەنگ، دەبنە دوو بەشی جودا:

یەکەم: کورتەبزوێن کە شکڵی «ە، و، ی» یان بۆ دانراوە، لە عەرەبیدا پێیان دەگوترێ «حركة» و ناوی «فتحة، ضمة، كسرة» یان هەیە.

کورتەبزوێن بوونی سەربەخۆی نییە، واتە تەنها تلفظی پێ ناکرێ، بەدوا دەنگی تردا دەردەکەوێت. ئەم ڕاستییە کەم ناکا بەوەدا کە لە لاتینی بۆ هەر بزوێنێکی کورت پیتێکی سەرلەبەر و تەواوی وەک پیتەکانی تری بۆ دانراوە. ئێمە قسەمان لەگەڵ دەنگە نەک وێنەی دەنگ کە «پیت» ـە. تۆ حەزدەکەی لەجیاتی «ە - فتحة» ملەحوشتر دانێ، ئەو بۆخۆی هەر بەدوا دەنگی تردا دێت لە ئاخاوتن. عەرەب لە کۆنەوە کە بۆ کورتەبزوێن زاراوەی «حركة» یان داناوە و لە نووسینیشدا «فتحة، ضمة، كسرة» یان کردۆتە نیشان، لە خۆڕایی وایان نەکردوە، دیارە ئەم لایەنە گرنگەی نەبوونی وجودی سەربەخۆیان لە کورتەبزوێندا تێ خوێندۆتەوە.

کورتەبزوێن یەک جۆریان هەیە، واتە یەک جۆر «ە، ی، و» بە واتای «فتحة، ضمة، كسرة» لە زارەوە دێتە دەرێ.

دووەم: بزوێنی درێژ «ا، وو، ۆ، ی، ێ» ـە.

وەک دابینی دەنگی «ا» یەک جۆری هەیە، بەڵام دوو دەنگەکەی تر هەریەکەیان دوو جۆریان هەیە، کە ئەمە یەکێکە لەو دیاردانەی دەنگی «ا» لەوانی تر جودا دەکاتەوە، دیاردە و تایبەتی تریش هەیە لێیانی جودا کاتەوە لێرە بەدواوە باسیان دەکەین.

سێیەم: واباوە لەناو فۆنەتیکزان و تێکڕای زمانزانان کە وا دەنگە بزوێنەکانی درێژ هەر یەکەیان بە قەدەر دوو کورتەبزوێنە، هەر بۆیەش بۆ واوی درێژیان بە دوو واو دەنووسی و یێی درێژیشیان بە دوو یێ دەنووسی.

من وا دەزانم «واو و یێ» ی درێژی تیژ ڕاستە کە هەر یەکەیان بایی دوو کورتەبزوێن درێژن، بەڵام دەنگی «ا» دوو «فتحة» نییە. بەلای باوەڕی منەوە دەنگی «ا» لە تایبەتییێکی یەکجار بنجیدا خۆی لە دەنگی کورتەبزوێنی «فتحة — ە» جودا دەکاتەوە: هەڵستانەوەی دەنگی «ا» هەڵستانەوەییێکی ستوونی یەکسەرەیە، بەڵام هەڵستانەوەی دەنگی «فتحة» لەچاو هی «ا» دا وەک هەڵستانەوەی «وتر القائم» وایە واتە لە نێوانی ستوونی و ئاسۆیی دایە. تۆ کە بێی دەنگی «ا» لە وشەی «دار»دا کورت کەیتەوە وشەکە نابێتە «دەر»، دەنگەکەی «ە» ش لە وشەی «دەر»دا درێژ کەیتەوە نایکاتە «دار».

چوارەم:- دەنگی «و» و «ی» چ بزوێن بێ وەک «دوور، دۆڵ» «ژیی، ژێ» چ Consonant بێ وەک «یار، دایک، های»، «وار، باوک، ڕاو» هەر خۆیەتی ئەم قابلیتەی هەیە. لەمەشدا گۆڕانی شکڵی دەنگەکان لە ڕێنووسی لاتینیدا چ بایەخێکی نییە. بەڵگەی یەکبوونی ئەم دەنگانە زۆرە، جگە لە بدیهیە کە دەزانێ هەموویان یەکێکن، لێرەدا یەک دوەکان دێنمەوە:

أ- بۆ دەنگی «و»

1) کە گوتت «بەرد و دار» لێرەدا «و» ـەکە عطف بزوێنە، بەڵام کە گوتت «چرا و نەفت» واوەکەی عطف بوە Consonant.
2) لە فیعلی «نووست» واوەکە بزوێنە. کە فیعلەکەت گۆڕی بۆ ئاینده دەبێتە «دەنوێ» لێرەدا واوەکە بۆوە Consonant.
3) لەگەڵ خۆتدا دەنگی واوی وشەی «باو» درێژ کەوە دەبینی دەبێتە واوێکی بزوێنی تیژی درێژ.

ب-بۆ دەنگی «ی».

1) کە دەڵێت «بەردی بەست» یێیەکەی «اضافة» بزوێنە بەڵام کە گوتت «برای من» هەمان یێی «اضافة» بۆوە بە Consonant.
2) کە دەڵێ «گرتی» ئەم یێیەی «ڕاناوی کەسی سێیەمی تاک» بزوێنە بەڵام کە گوتت «کێڵای» یێیەکە دەبێتە Consonant.
3) لەگەڵ خۆتدا دەنگی یێی وشەی «چای» درێژ کەوە دەبینی دەبێتە یێیەکی بزوێنی تیژی درێژ.

جگە لەمانە بەڵگە هەن من نایان هێنمەوە ناو نووسینەوە.

پێنجەم: دەنگی «ا» لەم چەند ڕووەوە خۆی لە دوو دەنگی «و، ی» جودا دەکاتەوە:

1) لەوەدا کە یەک جۆر «ا» هەیە.
2) لەوەدا کە بریتی نییە لە دوو کورتەبزوێنی «ە - فتحة».
3) لەوەدا کە ئەویش وەک کورتەبزوێنەکانی بە تەنها تلفظی پێ ناکرێ واتە هەر بەدوا دەنگی تردا خۆ دەنوێنێ. هەر بۆیەیە نە لە پێشەوەی وشەوە دێت نە لەناوەڕاست و کۆتایی وشەدا دەکرێ بە Consonant.

من لەمەدا هەرگیز باوەڕ بەو گوتەیە زۆر مەشوورەی کۆنینە ناکەم کە دەڵێ «همزة» بریتییە لە دەنگی «ا» کە تلفظی پێ کرابێ بە سەربەخۆیی. عەرەبەکان لە کۆنەوە «همزة» و «الف» یان بە یەک پیت «دەنگ» داناوە هەر بۆیەیشە ژمارەی «حروف الهجاء» لە عەرەبیدا «28» ـە. بەڵێ ڕاستە وا دەبێ دەنگی «همزة» خۆی لەناو دەبا بۆ دەنگی ئەلف وەک ئەوەی کە لە جیاتی «دەئاخێوێ» دەگوترێ «داخێوێ» بەڵام ئەم تایبەتیەی «همزة» لەگەڵ «ی» شدا هەر وایە. تۆ دەڵێی «دەئێشێ» دەشتوانی بڵێی «دێشێ» بەمەدا دیار دەبێ هەمزە قابلیەتی تێچوونی هەیە نەک لە ئەلفەوە هاتوە.

ئەم بیروڕایانەی لێرەدا خوێنەر و فۆنەتیکزانی کورد دەیان خوێننەوە سەرەتاییکی نوێی باسێکی درێژەدار و بنجین لە زمانەکەماندا. بەهەڵە چوونی من لە هەندێ لایەنەکانی باسەکە لە بایەخ و گرنگی باسەکە خۆی کەم ناکاتەوە. هەروەها خەریک نەبوونی زمانزان و فۆنەتیکزانی کورد و غەیری کوردیش پێیەوە، سوچێکی من و باسەکەی تێدا نییە. وادەزانم سۆز بۆ ڕاستی بە گشتی، بۆ زمانی کوردی بە تایبەتی، داوا لە هەموو کوردێک دەکا بە گیانێکی «موضوعی» سەیری باسەکە بکرێ نەک لە گۆشەی «من من و تۆ تۆ» وە کە پیشەییێکە زۆر ڕێبازان کوێر دەکاتەوە.

یەک دوو تێبینی کورتیلەم ماوە بیان کەم بە کۆتایی گوتار:

دەبوو بڵێم هاتنی هەموو دەنگێک لە پێشەوەی وشەوە، کە بزوێنی ئاشکرای بەدوادا نەیێت بە ناچاری دەنگەکە قورس دەکات. هەر لەبەر ئەم ناچاریەیە دەنگی «س» کە لە وشەی وەک «ستاندن، ستران» دا لە پێش دەنگی «ت» ـەوە دێت دەبێ قورس بکرێت ئەگینا تلفظی پێ ناکرێ. لەم شوێنانەشدا وادەبێ حوکمی خزمایەتی و گونجانی دوو دەنگی «س،ت» خۆ بەدیار دەخا بە وەدا کە وشەی «ستاندن» دەکرێتە «ئەستاندن» بۆ ئەوە ئیمکان هەبێ سینەکە بە تەواویی بوەستێنرێ، وشەی «ئەستەم» یش هەر لەم ڕێگەیەوە لە «ستەم» ـەوە وەرگیراوە. نووسینی هەندێ وشەی ناو باسەکە کە بۆ مەبەستی ڕوون کردنەوە بە لاتینی نووسراوە چ ڕێنووسێکی قەراردادەی تێدا ڕەچاو نەکراوە، تەنها ویستوومە بیروڕایەکە بخەمە قاڵبێکی مەفهوومەوە.

داوای چاو پۆشیش دەکەم لە هەر شتێکی ئەوتۆ کە جێگەی چاو لێ پۆشین بێت.

«..»